

บทที่ ๒

เนื้อหาและหลักธรรมในโพธิราชกุมารสูตร

พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้สูตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้วนำหลักธรรมมาสั่งสอนเวไนยสัตว์ เพื่อให้พ้นทุกข์ หลักธรรมจึงมีอยู่เป็นจำนวนมากและมีความยาก ง่าย ความละเอียดอ่อนแตกต่างกันออกไปขึ้นอยู่กับลักษณะของบุคคลและสภาพการณ์ พระพุทธเจ้าทรงมีกุศโลบายในการแสดงพระธรรมเทศนาอยู่ ๒ ลักษณะ คือ ธัมมาธิฐานและปุคคาธิฐาน ในโพธิราชกุมารสูตรนี้ทรงตรัสเล่าพระประวัติของพระพุทธองค์เองให้กับพระราชากุมารพระนามว่า “โพธิ” ซึ่งเป็นผู้เฉลียวฉลาด แต่มีนิสัยดื้อรั้นและมีความรู้ความสามารถในศิลปศาสตร์หลายแขนงโดยเฉพาะวิชาการขึ้นช้างและควบคุมช้างได้ ฟังจนพระราชากุมารได้บรรลุธรรม ฉะนั้นผู้ศึกษาจึงได้กำหนดประเด็นในการศึกษาพระสูตรนี้ไว้ดังนี้

๒.๑ เนื้อหาในโพธิราชกุมารสูตร

๒.๒ หลักธรรมในโพธิราชกุมารสูตร

๒.๓ ผลที่เกิดขึ้นจากการแสดงโพธิราชกุมารสูตร

๒.๔ สรุปท้ายบท

๒.๑ เนื้อหาในโพธิราชกุมารสูตร

โพธิราชกุมารสูตรจัดเป็นสูตรขนาดกลางที่พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่พระโพธิราชกุมาร จัดอยู่ในประเภท ปุจฉาวิสักระ มีสาธกโวหารประกอบ เช่น ผู้ที่ละกามตัณหาได้เด็ดขาดแล้วนั้น เปรียบเหมือนไม้แห้งที่วางอยู่บนบก เมื่อจุดไฟ ไฟก็ติด จึงสมควรแก่การบรรลุ มรรค ผล นิพพาน การเสพกามคุณนั้นไม่เกื้อกูลต่อการดับกิเลสได้ มีแต่จะเป็นการเพิ่มกิเลสเท่านั้น และเป็นอุปสรรคขัดขวางต่อ มรรค ผล นิพพานซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่พระราชากุมารพระนามว่า “โพธิ” โดยพระพุทธองค์ทรงตรัสเล่าถึงเหตุการณ์ก่อนที่พระองค์จะตรัสรู้แก่โพธิราชกุมารได้รับฟัง ดังปรากฏในโพธิราชกุมารสูตรตามลำดับดังนี้

ประวัติของโพธิราชกุมารที่ปรากฏในพระสูตรนั้นพระองค์ทรงเป็นพระโอรสของพระเจ้าอุเทน กับ พระนางวามกชัตติยาราชเทวี แห่งกรุงโกสัมพี แคว้นวังสะ พระราชกุมารทรงสั่งให้ช่างสร้างมหาปราสาทของพระองค์ชื่อ โกกนุท ตัวของปราสาทมีลักษณะคล้ายบัวแดง เมื่อมหาปราสาทของพระองค์สร้างเสร็จแล้ว พระองค์มีดำริสังหารนายช่างที่สร้างมหาปราสาทเพราะเกรงว่านายช่างจะไปสร้างมหาปราสาทแบบเดียวกันนี้ในที่อื่น แต่นายช่างทราบเรื่องราวที่ตนจะถูกสังหารจึงหลบหนีได้ทัน

พระราชกุมารได้ทรงทำการฉลองปราสาท ด้วยการกราบทูลเสด็จพระศาสดาเพื่อทรงรับอาหารบิณฑบาต ในโอกาสอันเป็นมหามงคลนี้ พระราชกุมารได้ทรงตกแต่งปราสาทอย่างวิจิตรและประพรมภายในปราสาทด้วยของหอมที่ผสมกันสืออย่าง และได้รับสั่งให้ปูพื้นปราสาทด้วยผ้าขาวตั้งแต่ธรณีประตูประสาธไปจนถึงห้องข้างใน ด้วยเหตุพระราชกุมารยังไม่มีพระโอรสหรือพระธิดา พระองค์จึงได้ทรงตั้งสัตยาธิษฐานในเชิงเสี่ยงทายว่าหากพระองค์จะได้พระโอรสหรือพระธิดา ก็ขอให้พระพุทธรูปเจ้าทรงเหยียบพระบาทลงที่ผ้าขาวที่รับสั่งให้ปูไว้ด้วยพระราชกุมารทรงมีความศรัทธาในพระพุทธรูปอยู่แล้วจึงทำการสักการะอย่างยิ่งใหญ่

เมื่อพระพุทธรูปเจ้าทรงเสด็จมาถึงแต่ไม่ทรงมีพระประสงค์จะเหยียบผ้าขาวที่ปูลาดไว้และพระพุทธรูปเจ้าทรงตรัสเรียกพระอานนทให้บอกแก่โพธิราชกุมาร เก็บผ้าขาวและรับสั่งให้ปูอาสนะที่โกกนุทปราสาท

เมื่อพระพุทธรูปเจ้าเสด็จขึ้นสู่ที่โกกนุทปราสาทและเสวยเสร็จแล้วและละจากบาตรแล้ว โพธิราชกุมารจึงกล่าวความคิดเห็นของพระราชกุมารว่า บุคคลจะไม่ประสบความสำเร็จด้วยความสุขแต่บุคคลจะประสบความสำเร็จได้ด้วยความสุขแต่พระพุทธรูปเจ้ากลับตรัสตอบพระราชกุมารว่าความสุขที่เป็นบรมสุขจะมีได้โดยอาศัยความสุขนั้นย่อมเกิดขึ้นได้ไม่จำเป็นจะต้องอาศัยความสุขเสมอไป

หลังจากนั้นพระพุทธรูปเจ้าจึงตรัสเล่าเรื่องประวัติของพระองค์เองตั้งแต่ยังทรงแสวงหาโมกขธรรม ได้ออกบวชศึกษากับอาจารย์อาหารดาบสและอุทกดาบสทั้งสองแต่ยังไม่รู้ความจริงดังนั้นจึงแสวงหาโมกขธรรมด้วยพระองค์เองด้วยการทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาอย่างอุกฤษฏ์แต่ไม่ทรงพบสิ่งใดมีแต่ความสุข

(๑) การบำเพ็ญสมาบัติในสำนักอาหารดาบส

พระพุทธรูปเจ้าได้ตรัสกับพระกุมารว่าในสมัยที่พระพุทธรูปเจ้าทรงเป็นพระโพธิสัตว์^๑ ในกาลครั้งนั้นพระองค์ทรงยังหนุ่มแน่นแข็งแรงมีเกศาดำสนิทอยู่ในปฐมวัย ครั้น เมื่อพระราชมารดา

^๑ ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร บริษัท สหธรรมิก จำกัด), ๒๕๕๓, หน้า ๒๗๘.

และพระราชบิดาทั้งสองพระองค์ไม่ทรงปรารถนาจะให้พระองค์ได้ทรงผนวช ดังนั้นพระราชบิดาและพระราชมารดาทั้งสองก็มีความโศกเศร้าคร่ำครวญมีพระพักตร์นองด้วยน้ำพระเนตรทรงกันแสงอยู่ แต่พระองค์ก็ตัดสินใจพระทัยในการโกนผมและโกนหนวดนุ่งห่มผ้ากาสาพัสตร์ และจากนั้นพระองค์ก็ทรงเสด็จออกจากพระราชวังทรงผนวชถือเพศเป็นบรรพชิต^๒ และพระองค์ก็มีพระราชดำริต่อไปอีกว่าเมื่อทรงผนวชแล้วก็เริ่มแสวงหาแนวทางว่าอะไรเป็นกุศล คือความสะอาดหมดจดแห่งกุศล^๓ ขณะที่แสวงหาทางอันประเสริฐ อันดีเลิศคือความสงบซึ่งไม่มีทางอื่นยิ่งกว่าพระองค์ได้ทรงเสด็จไปศึกษาลัทธิของฤาษีป่ากับท่านอาหารดาบส เมื่อเข้าไปหาอาหารดาบสกาลามโคตรแล้ว พระองค์ทรงกล่าวว่า ดูก่อน ท่านกาลามะข้าพเจ้าปรารถนาจะประพฤติพรหมจรรย์^๔ คือจริยธรรมประเสริฐในธรรมวินัยนี้

เมื่อพระองค์ได้ทรงกล่าวอย่างนั้นแล้ว อาหารดาบสกาลามโคตรจึงกล่าวกับพระองค์กลับไปว่า เชิญท่านอยู่ก่อน ธรรมนี้ก็เป็นเช่นเดียวกับธรรมที่วิญญูชนทั้งหลาย จะพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองตามแบบอาจารย์ของตนเข้าถึงอยู่ได้ในเวลาอันไม่นาน หลังจากนั้นไม่นานพระองค์ก็เรียนรู้ธรรมนั้นได้อย่างรวดเร็วชั่วขณะปิดปากจบเจรจาปราศรัยเท่านั้น ก็กล่าวญาณวาทะและเถรวาทะได้ ทั้งพระองค์และผู้อื่นก็ทราบชัดว่า พระองค์รู้และพระองค์เห็น พระองค์จึงทรงดำริว่าอาหารดาบสกาลามโคตรประกาศธรรมนี้ด้วยเหตุเพียงความเชื่ออย่างเดียวนั้น เราทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ ก็หามิได้แต่อาหารดาบสกาลามโคตรยังรู้ยังเห็นธรรมนี้อย่างแน่นอน

จากนั้นพระองค์จึงเข้าไปหาอาหารดาบสกาลามโคตรแล้วถามว่า ท่านกาลามะท่านประกาศธรรมนี้ว่า ข้าพเจ้าทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ ด้วยเหตุเพียงเท่าไร เมื่อพระองค์ทรงถามอย่างนั้นอาหารดาบสกาลามโคตรจึงประกาศอากิญจัญญายตนสมาบัติ^๕ แก่พระองค์ และพระองค์จึงดำริขึ้นในพระทัยว่าพละธรรมเกิดขึ้นแล้วกับพระองค์มิใช่แต่อาหารดาบสกาลามโคตรเท่านั้น ที่มีศรัทธา แม้ตัวของพระองค์ก็มีศรัทธา มิใช่แต่อาหารดาบสกาลามโคตรเท่านั้น ที่มีวิริยะ แม้พระองค์ก็มีวิริยะ มิใช่แต่อาหารดาบสกาลามโคตรเท่านั้น ที่มีสติ แม้พระองค์ก็มีสติ มิใช่แต่อาหารดาบสกาลามโคตรเท่านั้น ที่มีสมาธิ แม้เราก็น่าจะมีสมาธิ มิใช่แต่

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๔ .

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖ .

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๗ .

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๗ .

^๖ พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อ.จ. อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ (ฉบับรวมเล่ม), (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๕๙๘.

อาหารดาบสกาลามโคตรเท่านั้น ที่มีปัญญา แม้พระองค์ก็มีปัญหาคือองค์ธรรมแห่งพละ ๕^๗ ทางที่ดีพระองค์นั้นควรบำเพ็ญเพียร เพื่อให้แจ้งธรรมที่อาหารดาบสกาลามโคตรประกาศว่า ข้าพเจ้าทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่

หลังจากนั้นไม่นานพระองค์ก็ทำให้แจ้งธรรมนั้นด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วเข้าถึงอยู่ จากนั้นจึงเข้าไปหาท่านอาหารดาบสกาลามโคตรแล้วถามว่า ท่านกาลามะ ท่านประกาศว่า ข้าพเจ้าทำให้แจ้งธรรมนี้ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้หรือ อาหารดาบสกาลามโคตรตอบว่า ท่านผู้มีอายุข้าพเจ้าประกาศด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล ดังนั้นแล้วพระองค์จึงกล่าวว่า ท่านกาลามะ แม้ข้าพเจ้าก็ทำให้แจ้งธรรมนี้ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ท่านอาหารดาบสกาลามโคตรจึงได้กล่าวว่า ท่านผู้มีอายุเป็นลาภของพวกข้าพเจ้า พวกข้าพเจ้าได้ดีแล้วที่ได้พบเพื่อนพรหมจารี^๘ เช่นท่าน เพราะข้าพเจ้าประกาศว่า ‘ข้าพเจ้าทำให้แจ้งธรรมใดท่านก็ทำให้แจ้งธรรมนั้นด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ ท่านทำให้แจ้งธรรมใดด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ข้าพเจ้าก็ประกาศว่า ‘ข้าพเจ้าทำให้แจ้งธรรมนั้นด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ ข้าพเจ้าทราบธรรมใดท่านก็ทราบธรรมนั้น ท่านทราบธรรมใดข้าพเจ้าก็ทราบธรรมนั้น เป็นอันว่าข้าพเจ้าเป็นเช่นใดท่านก็เป็นเช่นนั้น ท่านเป็นเช่นใดข้าพเจ้าก็เป็นเช่นนั้น

ท่านอาหารดาบสกาลามโคตรจึงได้กล่าวว่ากับพระองค์อีกว่า มาเถิดบัดนี้เราทั้งสอง (หมายถึงพระองค์กับท่านอาหารดาบสกาลามโคตร) จะอยู่ร่วมกันบริหารคณะนี้ (หมายถึงสำนักของท่านอาหารดาบสกาลามโคตร)

เมื่อพระองค์ทรงเล่าประวัติถึงตอนนี้พระองค์จึงทรงตรัสกับโพธิราชกุมารแล้วทรงเล่าเหตุการณ์ให้ฟังต่อไปอีกว่า อาหารดาบสกาลามโคตรทั้งที่เป็นอาจารย์ของเราก็กย่องเรา ผู้เป็นศิษย์ให้เสมอกับตนและบูชาเราด้วยการบูชาอย่างดีด้วยประการอย่างนี้ แต่เราคิดว่า ธรรมนี้ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ และเพื่อนิพพาน เป็นไปเพียงเพื่อเข้าถึง อากิญจัญญายตนสมาบัติเท่านั้น เราไม่พอใจเบื่อหน่ายธรรมนั้น จึงลาจากไป^๙

(๒) การบำเพ็ญสมาบัติในสำนักอุทกดาบส

^๗ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่๑/ยุคที่ ๑), พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๒๖๓.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๘.

^๙ ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/-/๓๙๖.

พระองค์นั้นแสวงหาว่าอะไรเป็นกุศลขณะที่แสวงหาทางอันประเสริฐ คือความสงบซึ่งไม่มีทางอื่นยิ่งกว่า ได้เข้าไปหาอุทกดาบสรามบุตรแล้วกล่าวว่า ท่านรามะ ข้าพเจ้าปรารถนาจะประพฤติพรหมจรรย์ในธรรมวินัยนี้ เมื่อพระองค์กล่าวอย่างนี้ อุทกดาบสรามบุตรจึงกล่าวกับพระองค์ว่า เชิญท่านอยู่ก่อน ธรรมนี้ก็เช่นเดียวกันกับธรรมที่วิญญูชนจะพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองตามแบบอาจารย์ของตนเข้าถึงอยู่ได้ในเวลาไม่นาน จากนั้นไม่นานพระองค์ก็เรียนรู้ธรรมนั้นได้อย่างรวดเร็วชั่วขณะปิดปากจบเจรจาปราศรัยเท่านั้น ก็กล่าวญาณวาทะและเถรวาทะได้ ทั้งพระองค์และผู้อื่นด้วยก็ทราบชัดว่า เรารู้เราเห็น พระองค์จึงคิดว่า อุทกดาบสรามบุตรประกาศธรรมนี้ด้วยเหตุเพียงความเชื่ออย่างเดียวนั้น เราทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ ก็หาไม่ได้แต่อุทกดาบสรามบุตรผู้เป็นอาจารย์ของพระองค์ก็ยังรู้ยังเห็นธรรมนี้ด้วยอย่างแน่นอน

จากนั้นพระองค์จึงเข้าไปหาอุทกดาบสรามบุตรแล้วถามว่า ท่านรามะท่านประกาศว่า ข้าพเจ้าทำให้แจ้งธรรมนี้ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ ด้วยเหตุเพียงเท่าไร เมื่อพระองค์ทรงถามอย่างนี้ อุทกดาบสรามบุตร จึงประกาศเนวสัญญานาสัญญายตนสมำบัติ^{๑๐} แก่พระองค์ เราจึงคิดว่า มิใช่แต่อุทกดาบสรามบุตรเท่านั้นที่มีศรัทธา แม้พระองค์ก็มีศรัทธา^{๑๑} มิใช่แต่อุทกดาบสรามบุตรเท่านั้น ที่มีวิริยะ แม้พระองค์ก็มีวิริยะ^{๑๒} มิใช่แต่อุทกดาบสรามบุตรเท่านั้น ที่มีสติ แม้พระองค์ก็มีสติ^{๑๓} มิใช่แต่อุทกดาบสรามบุตรเท่านั้น ที่มีสมาธิ แม้พระองค์ก็มีสมาธิ^{๑๔} มิใช่แต่อุทกดาบสรามบุตรเท่านั้น ที่มีปัญญา แม้พระองค์ก็มีปัญญา^{๑๕} ทางที่ดีเราควรเริ่มบำเพ็ญเพียรเพื่อทำให้แจ้งธรรมที่อุทกดาบสรามบุตรประกาศว่า ข้าพเจ้าทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ จากนั้นไม่นานเราก็ได้ทำให้แจ้งธรรมนั้นด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ จากนั้น พระองค์จึงเข้าไปหาอุทกดาบสรามบุตรแล้วถามว่า ท่านรามะท่านประกาศว่า ข้าพเจ้าทำให้แจ้งธรรมนี้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้หรือ

^{๑๐} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ (ฉบับรวมเล่ม), (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๖๐๒.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน พระชัยพร จนทวิโส (จันทวงศ์) “ศึกษาศรัทธาในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๕.

^{๑๒} พระครูพิศิษฐ์ชัยโชติ(สำรวย โชติวโร) “ศึกษาวิริยะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๔.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์, **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร บริษัท สหธรรมิก จำกัด), ๒๕๕๓, หน้า ๓๙๕.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๑.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๑.

อุทกดาบสถามตอบว่า ท่านผู้มีอายุข้าพเจ้าประกาศว่า ข้าพเจ้าทำให้แจ้งธรรมนั้นด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล ดังนั้นพระองค์จึงกล่าวกับท่านอุทกดาบสถามว่า แม้แต่พระองค์เองก็ทำให้แจ้งธรรมนี้ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่เช่นเดียวกัน ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ อุทกดาบสถามตอบว่า ท่านผู้มีอายุ เป็นลาภของพวกข้าพเจ้า พวกข้าพเจ้าได้ดีแล้วที่ได้พบเพื่อนพรหมจารีเช่นท่าน เพราะข้าพเจ้า งามะประกาศ ว่า ข้าพเจ้าทำให้แจ้งธรรมใดด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ ท่านก็ทำให้แจ้งธรรมนั้น ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ ท่านทำให้แจ้งธรรมใดด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ งามะก็ประกาศว่า ข้าพเจ้าทำให้แจ้งธรรมนั้น งามะทราบธรรมใด ท่านก็ทราบธรรมนั้น ท่านทราบธรรมใดงามะก็ทราบธรรมนั้น เป็นอันว่างามะเป็นเช่นใดท่านก็เป็นเช่นนั้น ท่านเป็นเช่นใดงามะก็เป็นเช่นนั้น มาเถิดบัดนี้ ท่านจงบริหารคณะนี้

แล้วพระองค์ทรงตรัสกับพระโพธิราชกุมารแล้วทรงเล่าต่อไปอีกว่า อุทกดาบสถามทั้งที่เป็นเพื่อนพรหมจารีของพระองค์ก็ยกย่องพระองค์ไว้ในฐานะอาจารย์และบูชาพระองค์ด้วยการบูชาอย่างดีด้วยประการอย่างนี้ แต่พระองค์ทรงดำริว่า ธรรมนี้ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อยุติ เพื่อตรัสรู้ และเพื่อนิพพาน เป็นไปเพียงเพื่อเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติเท่านั้น พระองค์ไม่พอใจและเบื่อหน่ายธรรมนั้นจึงลาจากไป^{๑๖}

สรุปการบำเพ็ญสมาบัติของพระพุทธเจ้าในสำนักอาหารดาบสและอุทกดาบสนั้น พระองค์ทรงเล่าเรื่องการแสวงหาโมกขธรรมตั้งแต่ทรงศึกษาในสำนักอาหารดาบสและอุทกดาบส ในสำนักอาหารดาบสพระองค์ได้ฌานชั้น อากิญจัญญายตนฌาน^{๑๗} หรือสมาบัติ ๗ (รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๓) และได้ฌานชั้น เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน^{๑๘} หรือสมาบัติ ๘ (รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔) ในสำนักอุทกดาบส พระองค์มีความแน่ใจว่า (สมาบัติ ๘) นี้ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้อย่างยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพาน เพียงแต่เป็นไปเพื่อความเข้าถึงซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนภพเท่านั้น

(๓) อุปมากายและจิตหลีกออกจากกาม

พระพุทธเจ้าได้ทรงอุปมาเปรียบเทียบธรรม ๓ ข้อ อันน่าอัศจรรย์อย่างยิ่งซึ่งพระองค์ไม่เคยได้ยินมาก่อนได้ปรากฏแก่พระองค์อุปมาทั้ง ๓ ข้อที่กล่าวนั้นคือ

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓ /-/๓๙๘.

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๗๒ /๔๐๘.

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๗๒/๔๐๘.

อุปมาข้อที่ ๑ สมณะพราหมณ์ผู้มีกายและจิตยังไม่หลีกออกจากกัณฑ์กาม ยังมีความพอใจ ความรักใคร่ ความหลง ความกระหาย และความกระวนกระวาย ในกามทั้งหลาย ยังมิได้ละ และมีได้ระงับอย่างเด็ดขาด แม้จะบำเพ็ญเพียรได้รับทุกขเวทนา กล้า หยาบ เผ็ดร้อน อันเกิดขึ้น เพราะความเพียร ก็เป็นผู้ไม่ควรได้ตรัสรู้ เปรียบเหมือนไม้สดที่ชุ่มด้วยยางที่เขาวางไว้ในน้ำ บุรุษนำ ไม้ นั้น มาสีไฟ ไฟก็ไม่เกิด

อุปมาข้อที่ ๒ สมณะพราหมณ์ผู้มีกายและจิตหลีกออกจากกามแล้ว แต่ยังมีความพอใจ ความรักใคร่ ความหลง ความกระหาย และความกระวนกระวายในกามทั้งหลาย ยังมิได้ละ และมีได้ระงับอย่างเด็ดขาด แม้จะบำเพ็ญเพียรได้รับทุกขเวทนาที่ กล้า หยาบ เผ็ดร้อน อันเกิดขึ้น เพราะความเพียร ก็เป็นผู้ไม่ควรได้ตรัสรู้ เปรียบเหมือนไม้สดมียางวางไว้บนบกห่างจากน้ำ บุรุษนำ ไม้ นั้น มาสีไฟ ไฟก็ไม่เกิด^{๑๙}

อุปมาข้อที่ ๓ สมณะพราหมณ์ผู้มีกายและจิตหลีกออกจากกามแล้ว ทั้งละและระงับ ความพอใจ ความรักใคร่ ความหลง ความกระหาย และความกระวนกระวายในกามทั้งหลายได้ อย่างเด็ดขาด แม้จะไม่บำเพ็ญเพียรได้รับทุกขเวทนา กล้า หยาบ เผ็ดร้อน อันเกิดขึ้นเพราะความ เพียร ก็เป็นผู้ควรแก่การตรัสรู้ เปรียบเหมือน ไม้แห้งสนิทที่เขาวางอยู่บนบกห่างจากน้ำ บุรุษนำ มา สีไฟ ไฟก็เกิดขึ้น^{๒๐}

ดังนั้นอุปมาทั้ง ๓ ข้อนี้ จึงเป็นกำลังสนับสนุนพระหุทัยให้พระองค์ทรงมีพระทัยตั้งมั่น ในการทำความเพียรทางจิตว่า จะเป็นทางให้พระองค์ได้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณ

(๔) พระมหาบุรุษทรงบำเพ็ญเพียร

พระองค์แสวงหาว่าอะไรเป็นกุศล ในขณะที่แสวงหาทางอันประเสริฐคือความสงบที่ไม่ มีทางอื่นยิ่งกว่าจึงเที่ยวจาริกไปในนครชนบทโดยลำดับ ก็ลุไปถึงตำบลอุรุเวลาเสนานิคมได้เห็น ภูมิภาคที่น่ารื่นรมย์ แนวป่าเขียวสดเป็นที่เบิกบานใจ แม่น้ำไหลไม่ขาดสาย มีน้ำใสสะอาด มีท่อน้ำ สะอาดดี น่ารื่นรมย์ โคจรคามที่ตั้งอยู่โดยรอบ จึงดำริว่า สถานที่เช่นนี้ เป็นที่สมควรบำเพ็ญเพียร แห่งกุลบุตรผู้ต้องการจะบำเพ็ญเพียร จึงนั่งลง ณ ที่นั้น ด้วยทรงดำริว่า ที่นี้เหมาะแก่การบำเพ็ญ เพียร^{๒๑}

(๕) ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา

^{๑๙} ฎรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๐/๓๙๙.

^{๒๐} ฎรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๑/๔๐๐.

^{๒๑} ฎรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๙/๓๙๘.

พระองค์ทรงตรัสแก่พระโพธิราชกุมารถึงวิธีการที่พระองค์ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาในหลายวาระด้วยกันว่าในวาระที่ ๑ ทรงกตพระพนต์ด้วยพระพนต์ (พิน) กตพระตาลุ (เพดานปาก) ด้วยพระชีวหา (ลิ้น) ไว้ให้แน่นใช้ลิ้นดันเพดานไว้แน่นใช้จิตข่มกันจิต ทำให้จิตเร่าร้อน จนพระเสโท (เหงื่อ) ไหลโซมจากพระกัณณะ (รักแร้) ทั้งสองข้างพระองค์ปรารภความเพียรไม่ย่อหย่อน มีสติตั้งมั่นไม่พินเพื่อนแต่เมื่อพระองค์ถูกความเพียรอันทนได้ยากยิ่งนั้นเสียดแทงอยู่พระวรกายของพระองค์ก็กระวนกระวายไม่สงบระงับ^{๒๒} ครั้นทรงเห็นว่าการกระทำเช่นนั้นมิใช่หนทางตรัสรู้ จึงเปลี่ยนวิธีอื่น

วาระต่อมา พระองค์มีความดำริว่า ทางที่ดีพระองค์ควรบำเพ็ญฌานอันไม่มีลมปราณ เกิดพระองค์ก็กลืนลมหายใจเข้าหายใจออกทั้งทางปากและทางจมูกเมื่อพระองค์ทรงกระทำเช่นนั้น คือทรงผ่อนกลืนลมอัสสาสะ-ปัสสาสะ (ลมหายใจเข้า-ออก) ลมก็ออกหูทั้งสองข้างมีเสียงดังอู๋ ๆ ลมที่ช่องท้องสูบอยู่มีเสียงดังอู๋ ๆ แม้ได้เสวยทุกขุทรมานอย่างแรงกล้าพระองค์ทรงกระทำซ้ำ ๆ เช่นนั้นก็มิได้ทรงย่อท้อ ครั้นทรงเห็นว่าการกระทำเช่นนั้นมิใช่หนทางตรัสรู้ จึงเปลี่ยนวิธีอื่นต่อไป

วาระต่อมา พระองค์มีความดำริว่า ทางที่ดีพระองค์ควรบำเพ็ญฌานอันไม่มีลมปราณ เกิดพระองค์ก็กลืนลมหายใจเข้าหายใจออกทั้งทางปากและทางจมูกและทางช่องหูเมื่อพระองค์ทรงกระทำเช่นนั้น คือทรงผ่อนกลืนลมอัสสาสะ-ปัสสาสะ (ลมหายใจเข้า-ออก) และทางช่องหูทั้งสองข้างลมอันแรงกล้าก็เสียดแทงออกที่ศรีษะแม้ได้เสวยทุกขุทรมานอย่างแรงกล้าพระองค์ทรงกระทำซ้ำ ๆ เช่นนั้นก็มิได้ทรงย่อท้อ ครั้นทรงเห็นว่าการกระทำเช่นนั้นมิใช่หนทางตรัสรู้ จึงเปลี่ยนวิธีอื่นต่อไป

วาระต่อมา พระองค์มีความดำริว่า ทางที่ดีพระองค์ควรบำเพ็ญฌานอันไม่มีลมปราณ เกิดพระองค์ก็กลืนลมหายใจเข้าหายใจออกทั้งทางปากและทางจมูกและทางช่องหูก็มีทุกขเวทนาที่ศรีษะอย่างแรงกล้าเมื่อพระองค์ทรงกระทำเช่นนั้นเปรียบเหมือนคนที่แข็งแรงใช้เชือกหนังที่เหนียวขันศรีษะเป็นเช่นใดการที่พระองค์กลืนลมหายใจเข้าหายใจออกทั้งทางปากและทางจมูกและทางช่องหูก็มีทุกขเวทนาที่ศรีษะก็ยิ่งแรงกล้า ยิ่งขึ้นแต่พระองค์ก็ยังปรารภความเพียรไม่ย่อหย่อนมีสติตั้งมั่นไม่พินเพื่อนแต่เมื่อพระองค์ถูกความเพียรอันทนได้ยากยิ่งนั้นเสียดแทงอยู่พระวรกายของพระองค์ก็กระวนกระวายไม่สงบระงับครั้นทรงเห็นว่าการกระทำเช่นนั้นมิใช่หนทางตรัสรู้ จึงเปลี่ยนวิธีอื่นต่อไป

วาระต่อมา พระองค์มีความดำริว่า ทางที่ดีพระองค์ควรบำเพ็ญฌานอันไม่มีลมปราณ เกิด พระองค์ก็กลืนลมหายใจเข้าหายใจออกทั้งทางปากและทางจมูกและทางช่องหูก็มีทุกขเวทนา คือลมอย่างแรงกล้าก็บาดในช่องท้อง คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ชำนาญใช้มีดแลเนื้อที่คม

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน ม.มู. (ไทย) ๑๓/๓๓๒/๔๐๑.

กริดท้องแม้นั้นฉันใดเมื่อพระองค์ทรงกระทำการกลั่นลมหายใจเข้าหายใจออกทั้งทางปากและทางจมูกและทางช่องหูก็มีทุกขเวทนาคือลมอย่างแรงกล้าก็บาดในช่องท้อง ยิ่งขึ้นฉันนั้น แต่พระองค์ก็ยังปรารภความเพียรไม่ย่อหย่อนมีสติตั้งมั่นไม่พินเพื่อนแต่เมื่อพระองค์ถูกความเพียรอันทนได้ยากยิ่งนั้นเสียดแทงอยู่พระวรกายของพระองค์ก็กระวนกระวายไม่สงบระงับครั้นทรงเห็นว่าการกระทำเช่นนี้มีโทษหนทางตรัสรู้ จึงเปลี่ยนวิธีต่อไป

วาระต่อมา พระองค์มีความดำริว่า ทางที่ดีพระองค์ควรบำเพ็ญฌานอันไม่มีลมปราณเกิด พระองค์ก็กลั่นลมหายใจเข้าหายใจออกทั้งทางปากและทางจมูกและทางช่องหูก็มีทุกขเวทนาคือมีความกระวนกระวายในร่างกายอย่างแรงกล้า คนที่แข็งแรงสองคนจับแขนคนที่อ่อนแอกว่าคนละข้างอย่างให้ร้อนบนหลุมถ่านเพลิง แม้ฉันใดเมื่อพระองค์ทรงกระทำการกลั่นลมหายใจเข้าหายใจออกทั้งทางปากและทางจมูกและทางช่องหูก็มีความกระวนกระวายในร่างกายอย่างแรงกล้า ยิ่งขึ้นฉันนั้นเหมือนกันแต่พระองค์ก็ยังปรารภความเพียรไม่ย่อหย่อนมีสติตั้งมั่น ไม่พินเพื่อนแต่เมื่อพระองค์ถูกความเพียรอันทนได้ยากยิ่งนั้นเสียดแทงอยู่ พระวรกายของพระองค์ก็กระวนกระวายไม่สงบระงับครั้นทรงเห็นว่าการกระทำเช่นนี้มีโทษหนทางตรัสรู้ จึงเปลี่ยนวิธีต่อไป

ในเวลานั้นเทวดาทั้งหลายเห็นพระองค์ก็กล่าวว่า สมณะโคดมสิ้นพระชนม์แล้ว เทวดาบางพวกก็กล่าวว่า สมณะโคดมยังมีได้สิ้นพระชนม์แต่กำลังจะสิ้นพระชนม์ หรือบางพวกก็กล่าวอย่างนี้ว่าสมณะโคดมยังมีได้สิ้นพระชนม์ทั้งจะไม่สิ้นพระชนม์ พระสมณโคดมจะเป็นอรหันต์ การอยู่เช่นนั้นเป็นการอยู่เพื่อวิหารธรรมของท่านผู้เป็นพระอรหันต์

วาระต่อมา พระองค์ทรงตรัสแก่พระโพธิราชกุมารว่า พระองค์นั้นมีความดำริว่า ทางที่ดีพระองค์ทรงปฏิบัติด้วยการอดพระกระยาหารทุกอย่าง และขณะนั้นเทวดาทั้งหลายได้เข้ามาหาพระองค์แล้วกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้บริบูรณ์ท่านอย่าได้ปฏิบัติด้วยการอดอาหารทุกอย่าง ข้าพเจ้าทั้งหลายจะแทรกโอชาอันเป็นทิพย์เข้าทางขุมขนของท่าน ท่านจะได้ยังอัตภาพให้เป็นไปโดยโอชานั้น แม้เสวยทุกข์ทรมานอย่างแรงกล้าก็มิได้ทรงย่อท้อ พระองค์ก็ดำริต่ออีกว่า เราปฏิญาณว่า จะต้องอดอาหารทุกอย่างแต่เทวดาเหล่านี้จะแทรกโอชาอันเป็นทิพย์เข้าทางขุมขนของพระองค์ พระองค์ก็จะยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยโอชานั้น การปฏิญาณนั้นจะเป็นมุสาแก่พระองค์ ดังนั้นพระองค์จึงทรงห้ามเทวดาเหล่านั้นว่า อย่าเลย

วาระต่อมา นั้นมีความดำริว่า ทางที่ดีพระองค์ทรงฉันอาหารให้น้อยลงเพียงครั้งละ ๑ พายมือบ้างเท่าเอื้อมในเมล็ดถั่วเขียวบ้าง เท่าเอื้อมในเมล็ดถั่วพู่บ้าง เท่าเอื้อมในเมล็ดถั่วดำบ้าง เท่าเอื้อมในเมล็ดถั่วเขียวบ้าง เท่าเอื้อมในเมล็ดถั่วพู่บ้าง เท่าเอื้อมในเมล็ดถั่วดำบ้าง เท่าเอื้อมในเมล็ดถั่วเขียวบ้าง กายจึงชুবวมมากอวัยวะน้อยใหญ่ของพระองค์เปรียบเถาวัลย์ที่มีข้อมากหรือเถาวัลย์ที่มีข้อดำเนื้อ

สะโพกของพระองค์ก็ลึบเหมือนกับเท้าอุฐกระดูกสันหลังก็ผุดเป็นหนามเหมือนเถาวัลย์ ซี่โครงทั้งสองข้างขึ้นสะพรั่งเปรียบเหมือนกลอนศาลาเก่า ดวงพระเนตรทั้งสองก็ลึกลงไปในบ้ำพระเนตรเหมือนดวงพระเนตรปรากฏอยู่ในบ่อน้ำลึก หนึ่งบนพระเศียร(ศรีษะ) ก็เหี่ยวหดเหมือนลูกน้ำเต้าที่ขาดตามาขณะยังดิบต้องลมและแดดเข้าก็เหี่ยวหดไป เพราะเป็นผู้มีอาหารน้อยนั้น

พระองค์ทรงดำริว่า จะลูบพื้นที่ท้อง ก็จับถึงกระดูกสันหลังทรงดำริว่า “จะลูบกระดูกสันหลัง” ก็จับถึงพื้นที่ท้องเพราะพื้นที่ท้องของพระองค์แนบติดจนถึงกระดูกสันหลังพระองค์ดำริว่า จะถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ก็ชวนเซล้มลง ณ ที่นั้นเมื่อจะให้กายสบายบ้างจึงใช้ฝ่ามือลูบตัว ขนทั้งหลายที่มีรากเน่าก็หลุดร่วงจากกาย เพราะเป็นผู้มีอาหารน้อยมนุษย์ทั้งหลายเห็นพระองค์แล้ว ก็กล่าวอย่างนี้ว่า “สมณโคดม ดำไป” บางพวกก็กล่าวอย่างนี้ว่า “ไม่ดำ ไม่คล้ำ เพียงแต่พร้อยไป” พระองค์มีผิวพรรณบริสุทธิ์ เปล่งปลั่ง เพียงแต่เสียผิวไป เพราะเป็นผู้มีอาหารน้อยเท่านั้น

พระองค์ทรงตรัสกับพระโพธิราชกุมารต่อไปอีกว่าพระองค์มีความดำริว่า “สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในอดีตเสวยทุกขเวทนากล้าแข็ง หยาบ ผีตร้อน ที่เกิดเพราะความเพียรทุกขเวทนานั้น อย่างยิ่งก็เพียงเท่านั้นไม่เกินกว่านี้ไป สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในอนาคต เสวยทุกขเวทนากล้าแข็ง หยาบ ผีตร้อน หรือเกิดเพราะความเพียร ทุกขเวทนานั้นอย่างยิ่งก็เพียงเท่านั้นไม่เกินไปกว่านี้ไปสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในปัจจุบัน แต่เรายังมิได้บรรลุลุณณทัสสนะอันประเสริฐที่สามารถ วิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ ด้วยทุรกิรียอันผีตร้อนนี้จะมีทางอื่นเพื่อการตรัสรู้บ้างไหม ”พระองค์มีความดำริว่า “เราจำได้อยู่ เมื่อคราวงานของท้าวสักกาธิปติซึ่งเป็นพระราชบิดา เรานั่งอยู่ไตรัมหว่าอันร่มเย็น ได้ส่งจดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ ทางนั้นพึงเป็นทางแห่งการตรัสรู้หรือหนอ”

พระองค์จึงมีความดำริว่า “เรากลัวความสุขที่เว้นจากกามและอกุศลทั้งหลายหรือพระองค์ก็ดำริว่า “เราไม่กลัวความสุขและอกุศลทั้งหลายเลย” แล้วพระองค์ก็ทรงดำริต่อไปอีกว่า “เราผู้มีกายชুবวมมากอย่างนี้ จะบรรลุความสุขนั้นไม่ใช่ทำได้ง่ายเลย ทางที่ดีเราควรกินอาหารหยาบ คือข้าวสุกและขนมกุ่มมาส แล้วปัญจวัคคีย์ทั้งห้า ก็เปื้อนหนายด้วยเข้าใจว่าพระองค์ย่อหย่อนต่อการปฏิบัติจึงกล่าวว่า “พระสมณโคดมมักมาก คลายความเพียร เวียนมาเป็นผู้มักมากเสียแล้ว”^{๒๓}

(๖) ทรงมีความขวนขวายน้อย

^{๒๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๕/๕๐๕.

พระองค์นั้นได้ทรงพิจารณาโดยมีความดำริว่า ธรรม^{๒๔} ที่พระองค์ได้บรรลุแล้วนี้ลึกซึ้ง เห็นได้ยากรู้ตามได้ยากสงบประณีตไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะละเอียด บัณฑิตเท่านั้น จึงจะรู้ได้ ส่วน หมู่ประชาผู้รุกรณด้วยอาลัย^{๒๕} ยินดีในอาลัยพลิตเพลินในอาลัย ในฐานะที่หมู่สัตว์ผู้รุกรณด้วยอาลัย ยินดีในอาลัยพลิตเพลินในอาลัยนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอทิปปัจจยตา^{๒๖} (ความที่มีสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) หลักปฏิจจสมุปบาท (การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันเกิดจึงมี)

ถึงแม้ฐานะอันนี้ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยากนัก กล่าวคือความสงบแห่งสังขารทั้งปวง^{๒๗} ความ สลัดทิ้งอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน^{๒๘} ก็ถ้าเราจะพึงแสดงธรรมและผู้อื่นจะ ไม่เข้าใจซึ่งต่อเราชื่อนั้นก็จะพึงเป็นความเหน็ดเหนื่อยเปล่าแก่พระองค์ จะพึงเป็นความลำบาก เปล่าแก่พระองค์

อนึ่งเล่า คาถาอันน่าอัศจรรย์เหล่านี้ ที่ไม่เคยสดับมาก่อนได้ปรากฏแก่พระองค์ว่า บัดนี้ พระองค์ยังไม่ควรประกาศธรรมที่ทรงบรรลุ ด้วยความลำบากเพราะธรรมนี้ ไม่ใช่สิ่งที่ผู้ถูกราคะ และโทสะครอบงำจะรู้ได้ง่าย แต่เป็นสิ่งที่พาทวนกระสละเอียดลึกซึ้ง รู้เห็นได้ยาก ประณีต ผู้ กำหนดด้วยราคะ ถูกกองโมหะหุ้มห่อไว้จู้จู้เห็นไม่ได้^{๒๙}

(๗) สหัมบดีพรหมอาราธนาธรรม

พระองค์ทรงพิจารณาดังนี้จิตก็น้อมไปเพื่อความชวนชวนน้อย มิได้น้อมไปเพื่อแสดง ธรรม ครั้งนั้น สหัมบดีพรหมทราบความดำริในพระหฤทัยของพระพุทธองค์ด้วยใจของท่านสหัมบดี พรหมเองจึงได้มีความรำพึงว่า ท่านผู้เจริญ โลกจะฉิบหายหนอ โลกจะพินาศหนอ เพราะพระ ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงน้อมพระทัยไปเพื่อความชวนชวนน้อย มิได้น้อมพระหฤทัย ไปเพื่อทรงแสดงธรรม ลำดับนั้น สหัมบดีพรหม อันตรธานจากพรหมโลก มาปรากฏ ณ เบื้องหน้า พระพุทธองค์เปรียบเหมือนคนแข็งแรงเหยียดแขนออก หรือคู้แขนเข้า ฉะนั้น แล้วห่มอุตตราสงค์ เฉวียงบ่าข้างหนึ่ง ประนมมือมาทางที่พระพุทธองค์ทรงประทับอยู่ ได้กล่าวกับพระพุทธองค์ว่า

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๘๒/๓๐๖.

^{๒๕} (อาลัย คือ กามคุณ ๕ ที่สัตว์พัวพัน ยินดี พลิตเพลิน วิ.อ. ๓/๗/๑๓, เป็นชื่อเรียกกิเลส ๒ อย่าง คือกามคุณ ๕ และตณหาจริต ๑๐๘ ม.ม.อ. ๒/๒๘๑/๘๒, สารตถ.ฎีกา ๓/๗/๑๘๔, ดู อภิ.วิ. (แปล) ๓๕/๔๗๓-๔๗๖/๖๒๒-๖๓๓), อ้างใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๗/๔๐๗.

^{๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๒, (กรุงเทพมหานคร บริษัท สหธรรมิก จำกัด), ๒๕๕๗, หน้า ๕๕๖.

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/ ๗ /๑๑.

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน ส. สพ. (ไทย) ๑๘ / ๓๓๐ / ๓๔๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/ ๔๘ /๔๑.

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (แปล) ๔ /๗/๑๑, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๗/๔๐๗.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาค ได้โปรดแสดงธรรม ขอพระสุคตเจ้าได้โปรดแสดงธรรม เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีธุลีในดวงตาน้อย มีอยู่ สัตว์เหล่านั้นจะเสื่อมเพราะไม่ได้ สดับธรรม สัตว์เหล่านั้นจักเป็นผู้รู้ทั่วถึงธรรม

(๘) รำพึงถึงผู้ควรรับพระธรรมเทศนา

ครั้งนั้นสัทมบดีพรหมทราบว่ามีพระภาคได้ทรงประทานโอกาสที่จะแสดงธรรม แก่ตนแล้วจึงถวายการอภิวาทต่อพระผู้มีพระภาคเจ้ากระทำประทักษิณแล้วได้หายไปจากที่นั้น

พระพุทธรองค์ตรัสกับพระโพธิราชกุมาร ว่าพระองค์ดำริว่า ‘เราควรแสดงธรรมแก่ใคร ก่อนหนอ ใครจักรู้ธรรมนี้ได้ฉับพลัน’ แล้วดำริต่อไปว่า “อาฬารดาบส กาลามโคตรนี้เป็นบัณฑิต ฉลาดเฉียบแหลม มีปัญญา มีธุลีในดวงตาน้อยมานานทางที่ดี เราควรแสดงธรรมแก่อาฬารดาบส กาลามโคตรก่อน เธอจักรู้ธรรมนี้ได้ฉับพลัน”

ครั้งนั้นเทวดาองค์หนึ่งเข้ามาหาพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วกล่าวว่าข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อาฬารดาบส กาลามโคตร ทำกาละได้ ๗ วันแล้ว อนึ่ง พระพุทธรองค์ก็ได้เกิดญาณทัสสนะขึ้นว่า “อาฬารดาบส กาลามโคตร ทำกาละได้ ๗ วันแล้ว” จึงดำริว่า ‘อาฬารดาบส กาลามโคตร เป็นผู้มีความเสื่อมจากคุณอันยิ่งใหญ่แล้วหนอ เพราะถ้าเธอได้ฟังธรรมนี้ ก็จะมีรู้ได้ฉับพลัน’

พระพุทธรองค์จึงดำริว่า “เราควรแสดงธรรมแก่ใครก่อนหนอ ใครจักรู้ทั่วถึงธรรมนี้ได้ ฉับพลัน ” จึงดำริต่อไปว่า “อุทกดาบส รามบุตรนี้เป็นบัณฑิต ฉลาดเฉียบแหลม มีปัญญา มีธุลีในดวงตาน้อยมานาน ทางที่ดี เราควรแสดงธรรมแก่อุทกดาบส รามบุตรก่อน เธอจักรู้ธรรมนี้ได้ ฉับพลัน”

ลำดับนั้น เทวดาองค์หนึ่งเข้ามาหาพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วกล่าวว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อุทกดาบส รามบุตร ได้ทำกาละเมื่อวานนี้”

อนึ่ง พระพุทธรองค์ก็ได้เกิดญาณทัสสนะขึ้นว่าอุทกดาบส รามบุตร ได้ทำกาละเมื่อวานนี้ จึงดำริว่า “อุทกดาบส รามบุตร เป็นผู้มีความเสื่อมจากคุณอันยิ่งใหญ่แล้วหนอ เพราะถ้าเธอได้ฟังธรรมนี้ ก็จะมีรู้ได้ฉับพลัน”

(๙) ทรงพบอุปการชีวก

พระพุทธรองค์ทรงดำริว่า “เราควรแสดงธรรมแก่ใครก่อนหนอ ใครจักรู้ธรรมนี้ได้ ฉับพลัน” จากนั้นพระพุทธรองค์ทรงดำริต่อไปอีกว่า “ ภิกษุปัญจวัคคีย์มีอุปการะแก่เรามาก ที่ได้เฝ้าปรณิบัติเราผู้มุ่งบำเพ็ญเพียร ทางที่ดีเราควรแสดงธรรมแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์ก่อน” แล้วพระพุทธรองค์ก็ทรงดำริต่อไปอีกว่า “บัดนี้ภิกษุปัญจวัคคีย์อยู่ไหนหนอ” ก็ได้เห็นภิกษุปัญจวัคคีย์อยู่ที่ป่าอิติปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี ด้วยพระเนตรทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ ในครั้งนั้นพระพุทธร

องค์ประทับอยู่ที่ตำบลอุรุเวลาเสนานิคมตามความต้องการแล้วจึงหลีกจาริกไปกรุงพาราณสี อาชีวกชื่ออุปกะได้พบพระพุทธองค์ผู้กำลังเดินทางไกล ณ ระหว่างแม่น้ำคยากับต้นโพธิพฤกษ์ได้ถามว่า “อาวุโส อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนักผิวพรรณของท่านบริสุทธิ์ผุดผ่อง ท่านบวชอุทิศใคร” ใครเป็นศาสดาของท่านหรือท่านชอบใจธรรมของใคร

เมื่ออุปกะชีวกถามอย่างนี้แล้วพระผู้มีพระภาคจึงได้กล่าวคาถาตอบอุปกะชีวกว่า “เราเป็นผู้ครอบงำธรรมทั้งปวง^{๓๐} รัฐธรรมทั้งปวง^{๓๑} มิได้แปดเปื้อนในธรรมทั้งปวง ละธรรมทั้งปวง^{๓๒} ได้สิ้นเชิง หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหา ตรัสรู้ยิ่งเองแล้ว จะพึงกล่าวอ้างใครเล่า เราไม่มีอาจารย์^{๓๓} เราไม่มีผู้เสมอเหมือนเราไม่มีผู้ทัดเทียมในโลกกับทั้งเทวโลกเพราะเราเป็นอรหันต์ เป็นศาสดาผู้ยอดเยี่ยม เราผู้เดียวเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ เป็นผู้เอือกเย็น ดับกิเลสในโลกได้แล้วเราจะไปเมืองหลวงของชาวกาสิ ประกาศธรรมจักรตีกลองอมตธรรมไปในโลกอันมีความมืดมน^{๓๔} อุปกะชีวกกล่าวว่า อาวุโส ท่านสมควรเป็นพระอนันตชินะตามที่ท่านประกาศ พระพุทธองค์จึงกล่าวตอบเป็นคาถาว่า ชนเหล่าใดได้ถึงความสิ้นอาสวะแล้ว ชนเหล่านั้นย่อมเป็นพระชินะเช่นพระพุทธรังคะ และตรัสตอบกับท่านอุปกะชีวกว่า “อุปกะ เราชนะความชั่วได้แล้ว เพราะฉะนั้น เราจึงชื่อว่าพระชินะ” เมื่อพระผู้มีพระภาคกล่าวอย่างนั้นแล้ว อุปกะชีวกจึงกล่าวว่า อาวุโส ควรจะเป็นอย่างนั้นหลังจากนั้นอุปกะชีวกก็ทำท่าทางโคลงศีรษะแล้วเดินสวนทางหลีกไป^{๓๕}

(๑๐) ทรงแสดงธรรมโปรดภิกษุปัญจวัคคีย์

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจาริกไปโดยลำดับ ถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวันเขตกรุงพาราณสี ได้เข้าไปหา ภิกษุปัญจวัคคีย์ ถึงที่อยู่ ภิกษุปัญจวัคคีย์เห็นพระพุทธองค์แล้ว เดินมาแต่ไกลจึงนัดหมายกันและกันว่า อาวุโสพระสมณโคดมนี้ เป็นผู้มักมากคลายความเพียรเวียนมาเพื่อความเป็นคนมักมากกำลังเสด็จมา พวกเราไม่พึงกราบไหว้ ไม่พึงลูกรับ ไม่พึงรับบาตรและจีวรของพระองค์ แต่จะจัดอาสนะไว้ ถ้าพระองค์ปรารถนาก็จักประทับนั่ง

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/ ๒๘๕ / ๓๑๐., ดูรายละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๓/ ๓๔๑/ ๔๑๒., ดูรายละเอียดใน พ.ท.(ไทย) ๒๕/ ๓๕๓ / ๑๔๓.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/ ๒๘๕ / ๓๑๐., ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/ ๓๔๑ / ๔๑๒.

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/ ๒๘๕ / ๓๑๐., ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/ ๓๔๑ / ๔๑๒.

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/ ๒๘๕ / ๓๑๐., ดูรายละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๓/ ๓๔ / ๔๑๒.

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/ ๑๑/ ๑๗., ม.ม.(ไทย) ๑๓/ ๓๔๑/ ๔๑๒.

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๒/ ๒๘๕/ ๓๑๐ – ๓๑๑., ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/ -/ ๔๑๓., ดูรายละเอียดใน วิ.ม.(ไทย) ๔/ ๑๑/ ๑๗.

พระพุทธองค์ก็เสด็จเข้าไปหาภิกษุปัญจวัคคีย์ ภิกษุปัญจวัคคีย์ก็ลืมนัดหมายของตน บางพวกต้อนรับพระองค์ท่านแล้วรับบาตรและจีวร บางพวกปลาดอาสนะ บางพวกจัดหาน้ำล้างเท้า แต่ภิกษุปัญจวัคคีย์เรียกพระพุทธองค์โดยออกนาม และใช้คำว่า “อาวุโส” เมื่อภิกษุปัญจวัคคีย์กล่าวอย่างนั้นแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงห้ามภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า “ภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลายอย่าเรียกตถาคตโดยออกชื่อและใช้คำว่า “ อาวุโส” ตถาคตเป็นอรหันต์ตรัสรู้ด้วยตนเองโดยชอบ เธอทั้งหลายจงเงี้ยวไสตสดับเราจะสั่งสอนอมตธรรมที่เราได้บรรลุแล้วจะแสดงธรรม^{๓๖} เธอทั้งหลายเมื่อปฏิบัติตามที่เราสั่งสอน ไม่นานนักก็จักทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ที่เหล่ากุลบุตรผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้แน่แท้”

เมื่อพระพุทธองค์ทรงกล่าวอย่างนี้ แล้วภิกษุปัญจวัคคีย์ได้กล่าวกับท่านว่า “ท่านอาวุโสโคดม แม้ด้วยจริยานั้น ด้วยปฏิปทานั้นด้วย ทุกกริยานั้น พระองค์ก็ยังมิได้บรรลุญาณทัสสนะที่ประเสริฐ อันวิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ บัดนี้ พระองค์เป็นผู้มักมากคลายความเพียรเวียนมาเพื่อความเป็นคนมักมาก โฉนจักบรรลุญาณทัสสนะที่ประเสริฐอันสามารถวิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ได้เล่า” เมื่อภิกษุปัญจวัคคีย์กล่าวอย่างนั้นแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้กล่าวกับภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า “ภิกษุทั้งหลายตถาคตไม่ได้เป็นคนมักมากไม่ได้คลายความเพียรไม่ได้เวียนมาเพื่อความเป็นคนมักมาก ตถาคตเป็นอรหันต์ตรัสรู้ด้วยตนเองโดยชอบ เธอทั้งหลายจงเงี้ยวไสตสดับ เราจะสั่งสอนอมตธรรมที่เราได้บรรลุแล้วจะแสดงธรรมเธอทั้งหลายเมื่อปฏิบัติตามที่เราสั่งสอน^{๓๗} ไม่นานนักก็จักทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์^{๓๘} ที่เหล่ากุลบุตรผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบ ต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้แน่แท้”^{๓๙}

แม้ครั้งที่ ๒ ภิกษุปัญจวัคคีย์ก็ได้กล่าวกับพระพุทธองค์ว่า ฯลฯ

แม้ครั้งที่ ๒ พระพุทธองค์ก็ได้กล่าวกับภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า ฯลฯ

แม้ครั้งที่ ๓ ภิกษุปัญจวัคคีย์ ก็ได้กล่าวกับพระพุทธองค์ว่า “อาวุโสโคดม แม้ด้วยจริยานั้นด้วยปฏิปทานั้นด้วย ทุกกริยานั้น พระองค์ก็ยังมิได้บรรลุญาณทัสสนะที่ประเสริฐ อันสามารถวิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ได้ บัดนี้พระองค์เป็นผู้มักมากคลายความเพียรเวียนมาเพื่อความเป็นคนมักมากโฉนจักบรรลุญาณทัสสนะที่ประเสริฐอันสามารถวิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ได้เล่า”

^{๓๖} ดุรายละเอียดในวิ.ม. (ไทย) ๔ /๑๑/๑๘

^{๓๗} ดุรายละเอียดในวิ.ม. (ไทย) ๔ /๑๑/๑๙.

^{๓๘} ดุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓ /๓๔๒/๔๑๔.

^{๓๙} ดุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๖/๓๑๑ – ๓๑๒.

เมื่อภิกษุปัญจวัคคีย์ กล่าวอย่างนั้นแล้วพระผู้มีพระภาคได้กล่าวกับภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย ยังจำได้หรือไม่ ว่าถ้อยคำเช่นนี้ เราได้เคยกล่าวในกาลก่อนแต่นี้” ภิกษุปัญจวัคคีย์ กล่าวว่า “ถ้อยคำเช่นนี้ไม่เคยได้ฟังมาก่อนพระพุทธเจ้าข้า” เราจึงกล่าวว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยตนเองโดยชอบ เธอทั้งหลายจงเงี้ยโสตสดับ เราจะสั่งสอน อมตรธรรมที่เราได้บรรลุแล้ว จะแสดงธรรม เธอทั้งหลายเมื่อปฏิบัติตามที่เราสั่งสอน ไม่นานนักก็จัก ทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ที่เหล่ากุลบุตรผู้ออกจากเรือนบวช เป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้แน่แท้” พระพุทธองค์ทรง สามารถทำให้ ภิกษุปัญจวัคคีย์ ยินยอมได้แล้วทรงกล่าวสอนภิกษุ ๒ รูป ภิกษุ ๓ รูปก็เที่ยว บิณฑบาตเราทั้ง ๖ ฉ้นบิณฑบาตที่ภิกษุ ๓ รูปนำมา ทรงกล่าวสอนภิกษุ ๓ รูป ภิกษุ ๒ รูปก็เที่ยว บิณฑบาต เราทั้ง ๖ ฉ้นบิณฑบาตที่ภิกษุ ๒ รูปนำมา^{๔๐}

เนื้อหาที่ปรากฏในพระสูตร พระพุทธเจ้าทรงตรัสเล่าเรื่องราวพระประวัติของพระองค์ ให้แก่โพธิราชกุมารเพื่อให้พระราชกุมารได้เห็นที่พระพุทธเจ้าทรงแสวงหาทางพ้นทุกข์ด้วยความ เข้าใจเบื้องต้นเช่นเดียวกับพระราชกุมาร แต่เมื่อพระพุทธเจ้าทรงบรรลุธรรมแล้ว พระองค์จึงทรง สั่งสอนในทางสายกลางคือไม่ตึงเกินไปและไม่หย่อนเกินไป

๒.๒ หลักธรรมสำคัญที่ปรากฏในโพธิราชกุมารสูตร

หลักธรรมในโพธิราชกุมารสูตรที่ปรากฏชัดเจนที่สุดคือหลักการละกามคุณ ๕ หลักสมาบัติ ๘ หลักวิชา ๓ หลักปฏิจกสมุปปาต หลักอริยสัจ ๔ เวไนยสัตว์เปรียบด้วยดอกบัว และหลักการเจริญองค์ธรรมเพื่อการบรรลุธรรม ๕ ประการ ซึ่งล้วนเป็นหลักธรรมสำคัญในทาง พระพุทธศาสนาที่พระพุทธองค์ทรงยกขึ้นแสดงเป็นแนวทางในการปฏิบัติทั้งสมถภาวนาและ วิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นหลักการปฏิบัติเพื่อออกจากกองกิเลส และกองทุกข์ โดยสิ้นเชิง

จุดเด่นที่พบในพระสูตรนี้คนธรรมดาทั่วไปมักเข้าใจว่าการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมใน พุทธศาสนาจะต้องบรรลุได้ด้วยความทุกข์ทรมานแต่จุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา สามารถบรรลุได้ด้วยความสุข หรือด้วยข้อปฏิบัติที่ไม่ยุ่งยาก มิใช่บรรลุด้วยความทุกข์ หรือด้วยข้อ ปฏิบัติที่เป็นทุกข์ ซึ่งเป็นหลักการพื้นฐานแห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า^{๔๑} ซึ่งเมื่อพระพุทธองค์ทรง ตอบปัญหากับพระโพธิราชกุมาร เรื่องของการบรรลุธรรมจากการถามของพระโพธิราชกุมารที่

^{๔๐} ดูเทียบ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๗-๓๔๒/๓๔๕-๔๑๕.

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* , พิมพ์ครั้งที่ ๓๓, (กรุงเทพมหานคร โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๐๕๙.

กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันมีความเห็นอย่างนี้ว่า “บุคคลจะไม่ประสบความสุขด้วยความสุข แต่บุคคลจะประสบความสุขด้วยความทุกข์เท่านั้น”^{๔๒}

พระพุทธองค์ก็ทรงเล่าเรื่องก่อนที่พระองค์จะตรัสรู้ ว่า ในเบื้องต้นพระองค์ก็ทรงเข้าพระทัยเช่นเดียวกับพระราชกุมารโดยมีดำริว่า ‘บุคคลจะไม่ประสบความสุขด้วยความสุข แต่บุคคลจะประสบความสุขได้ด้วยความสุขเท่านั้น’^{๔๓} แต่เมื่อพระองค์ได้ปฏิบัติแล้วพระองค์จึงทรงเล่าถึงเรื่องการแสวงหาธรรม ตั้งแต่เรียนกับอาจารย์ทั้งสอง คือท่านอาฬารดาบส และท่านอุทกดาบส จนได้อรุณถึงขั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ

จากนั้นพระพุทธองค์ก็ค้นพบด้วยพระองค์เองว่า กายต้องหลีกจากกามคุณก่อน ส่วนใจก็ต้องสงบระงับจากกามด้วย ด้วยเหตุและปัจจัยดังกล่าวจึงจะสามารถที่จะบรรลุธรรมได้ ไม่ว่าจะได้เสวยทุกขเวทนาหรือไม่ได้เสวยทุกขเวทนาอันเกิดจากความเพียรก็ตามจากนั้น ทรงบำเพ็ญทุกขกิริยาด้วยวิธีการต่าง ๆ อันเป็นสิ่งที่สามัญชนหรือบุคคลทั่วไปประพฤติดิปฏิบัติได้โดยยาก สุดท้ายทรงเห็นว่าไม่ได้ผลในทางบรรลุคุณวิเศษและคงไม่ใช่ทางพ้นทุกข์ที่แท้จริงอย่างแน่นอน เพราะว่าถ้าใช่แล้ว พระองค์ต้องทรงตรัสรู้ไปแล้วพระองค์จึงเปลี่ยนวิธีการด้วยการกลับมาทรงเสวยพระกระยาหาร เจริญผานจนถึงจตุตถฌานจากนั้น ทรงได้ญาณ ๓ เป็นบาทฐานไปสู่แนวทางแห่งความรู้แจ้งเพราะการที่พระองค์ทรงเข้าพระทัยในการอบรมจิตและเจริญปัญญานี้เองจึงเป็นเหตุให้พระพุทธองค์ทรงบรรลุธรรมซึ่งประกอบด้วย การเจริญภาวนาทางจิต

ในเรื่องของการอบรมจิตนั้นถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติตามหลักแห่งสมถภาวนา เป็นการรู้จักฝึกจิตปฏิบัติเกี่ยวกับจิตเพื่อให้จิตสงบเกิดความตั้งมั่นและแน่วแน่แห่งจิตซึ่งส่งผลให้จิตมีความว่องไวให้เกิดความสงบระงับจากนิเวศด้วยอำนาจของการเจริญสมาธิเป็นบาทฐานสำคัญ เพราะเหตุว่าเมื่อผู้บำเพ็ญสมถะได้มานานมาก่อนแล้ว ภายหลังมีโอกาสได้ฝึกฝนและพากเพียรบำเพ็ญวิปัสสนาภาวนาจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนาก็ดี หรือผู้บำเพ็ญเพียรเฉพาะการเจริญวิปัสสนาก็ตาม เมื่อสิ่งที่เป็นมรรคผลกล่าวคืออหัตมรรคเกิดขึ้น ฌานก็ย่อมเกิดขึ้นในตามขณะเดียวกันด้วยกล่าวโดยอำนาจแห่งปุพพาธิการว่าเป็นพระอรหันต์มานานลาภบุคคล ที่บำเพ็ญเพียรเจริญวิปัสสนาภาวนาจนเกิดมรรคจิต ผลจิตนั้น มีวิธีที่เจริญภาวนาเป็น ๓ วิธี คือ

ก. ปาทกถานาวาท หมายถึง ถือการเข้าฌานที่เป็นบาทเบื้องต้นแห่งการเจริญภาวนานั้นเป็นสำคัญ

ข. สัมมสติดานาวาท หมายถึง ถือการพิจารณาฌานเป็นสำคัญ

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/ ๓๒๖ /๓๙๔.

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/ ๓๒๗ /๓๙๕.

ค. บุคคลัชฌายสยวาท หมายถึง ถือความประสงค์ของฉานลาภีผู้เจริญภาวนานั้นเป็นสำคัญ คือสำเร็จฉานสมาบัติได้บรรลุวิชาและอภิญญา มีคุณสมบัติในการแสดงอิทธิฤทธิ์ต่างๆ ได้เรียกว่า เจโตวิมุตติพระอรหันต์^{๔๔}

๒.๒.๑ กามคุณ ๕

กามคุณ กามคุณ ๕ ประการนี้ คือ

๑. รูปที่จะพึงรู้แจ้ง ทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รักชกให้ใคร่ พากใจให้กำหนด

๒. เสียงที่จะพึงรู้แจ้งทางหู

๓. กลิ่นที่จะพึงรู้แจ้งทางจมูก ฯลฯ

๔. รสที่จะพึงรู้แจ้งทางลิ้น ฯลฯ

๕. โภกฐัพพะที่จะพึงรู้แจ้ง ทางกาย ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รักชกให้ใคร่ พากใจให้กำหนด กามคุณมี ๕ ประการนี้ สมณะหรือพราหมณ์พวกใดพวกหนึ่งเฝฝุ่นลุ่มหลงติดพันไม่เห็นโทษ ไม่มีปัญญาเครื่องสลัดออก ย่อมบริโภคกามคุณ ๕ ประการนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ สมณพราหมณ์พวกนั้นเป็นผู้ถึงความเสื่อมความพินาศ ถูกมารใจบาปทำอะไรๆ ได้ตามใจชอบ^{๔๕}

กามคุณ ๕^{๔๖} คือ อารมณ์ที่น่าปรารถนา ประกอบด้วย รูปสวย เสียงไพเราะ กลิ่นหอม รสอร่อย และสัมผัสที่นุ่มนวล กามคุณนั้นหมายรวมเอาวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ทั้งหมดไม่ว่าจะมีชีวิตหรือไม่มีชีวิต ซึ่งชาวโลกเห็นว่าน่าชื่นชมยินดี ความเพลิดเพลนยินดีในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ที่น่าปรารถนา บุคคลผู้ติดอยู่ในกามคุณ ๕ ไม่สามารถจะออกจากทุกขได้ ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏะสงสารตลอดไปพระพุทธเจ้าจึงตรัสอุปมา๓ข้อว่าผู้ที่ยังไม่หลีกออกจากกามก็ไม่ควรตรัสรู้ได้

๒.๒.๒ สมาบัติ ๘

^{๔๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : จัดพิมพ์โดย มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๒๘), หน้า ๒๔๒.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๗/๓๑๔.

^{๔๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๒๒๖.

สมาบัติ คือ ภาวะที่สงบประณีตซึ่งพึงเข้าถึง สมาบัติมีหลายอย่าง เช่น ฌานสมาบัติ ผลสมาบัติ อนุปปพวิหารสมาบัติ เป็นต้น สมาบัติที่กล่าวถึงบ่อยคือ ฌานสมาบัติคือ สมาบัติ ๘ อัน ได้แก่ รูปฌาน ๔ และ อรูปฌาน ๔ และเพิ่มนิโรธสมาบัติ ต่อท้ายสมาบัติ ๘ รวมเรียกว่า อนุปปพวิหารสมาบัติ และฌานแบ่งออกเป็นสองประเภทใหญ่ ๆ ได้แก่

๑.อารัมมณูปนิชฌาน การเพ่งอารมณ์ ได้แก่ สมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔

๒.ลักขณูปนิชฌาน การเพ่งลักษณะ ได้แก่ วิปัสสนา มรรค ผล วิปัสสนา ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะพินิจสังหารโดยไตรลักษณ์ มรรค ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะยังกิจแห่งวิปัสสนานั้นให้สำเร็จ ผล ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะเพ่งนิพพาน อันมีลักษณะเป็น สุธมฺมุตตะ อนิมิตตะ และอัปปณิหิตะ อย่างหนึ่ง และเพราะเห็นลักษณะอันเป็นสัจจภาวะของนิพพาน อย่างหนึ่ง ฌาน ๒ ประเภทแต่โดยทั่วไป เมื่อกล่าวถึงประเภทของฌาน มักแบ่งฌานออกเป็นสองประเภทใหญ่ๆ คือ ๑.รูปฌาน ๔ ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ ฌานที่เป็นรูปาวจรและ ๒.อรูปฌาน ๔ ฌานมีอรูปธรรมเป็นอารมณ์ ฌานที่เป็นอรูปาวจร

เมื่อกล่าวสั้น ๆ ว่า "ฌาน ๔" จะหมายถึง รูปฌาน ๔ และเมื่อกล่าวสั้น ๆ ว่า "ฌาน ๘" จะหมายถึง รูปฌาน ๔ กับ อรูปฌาน สิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเพ่งจนได้ฌาน ได้มีการรวบรวมไว้เป็น กรรณฐาน ๔๐ สิ่งทีขวางกั้นจิต ไม่ให้เกิดฌาน คือ นิเวรณ ๕ ฌานสมาบัติสมาบัติ เป็นภาวะสงบประณีตซึ่งพึงเข้าถึง มีหลายอย่าง เช่น ฌานสมาบัติ ผลสมาบัติ เป็นต้น สมาบัติที่กล่าวถึงบ่อยคือ ฌานสมาบัติ กล่าวคือ สมาบัติ ๘ อัน ได้แก่ ฌาน ๘ (รูปฌาน ๔ กับ อรูปฌาน ๔) ในบางกรณีรูปฌาน ๔ อาจถูกจำแนกใหม่ในรูปแบบของ ปัญจฌาน เป็นการจำแนกตามแบบพระอภิธรรมเรียกว่า ปัญจกนฺย การจำแนกตามแบบพระสูตร เรียกว่า จตฺกนฺยที่ต้องจำแนกเป็นปัญจฌานเนื่องจากฌานลาภี (ผู้ได้ฌาน) มี ๒ ประเภท คือ ดิกขบุคคฺล (ผู้รู้เร็ว) และ มันทบุคคฺล (ผู้รู้ช้า)

๒.๒.๓ วิชชา ๓^{๔๗}

หลังจากที่พระพุทธเจ้าออกจากสำนักอุทกดาบสแล้ว ได้ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาแบบในรูปแบบต่าง ๆ แต่ไม่ได้รับผลอะไรเกิดขึ้นพระองค์ทรงดำริว่าไม่ใช่หนทางพ้นทุกข์ จึงหันมาบำเพ็ญเพียรทางจิต(จิตตภาวนา)สังัดจากกามสังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายทรงบรรลุฌานทั้ง ๔ มีปฐมฌาน เป็นต้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส จิตมีความอ่อน ความควรแก่การงาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว พระองค์น้อมจิตเพื่อญาณทั้ง ๓ คือ

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๘๔/๔๑๖.

๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ได้แก่ ปัญญาที่สามารถระลึกชาติในอดีตที่ตนเคยเกิดมาแล้วได้เป็นอันมาก ในปฐมยาม ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ^{๔๘} ได้แก่ ปัญญาที่สามารถระลึกชาติในอดีตที่ตนเคยเกิดมาแล้วญาณคือความหยั่งรู้ระลึกนิวาส ซึ่งในที่นี้แปลกันว่าชั้นเป็นที่ยอาศัยอยู่ในกาลก่อนได้ คำว่านิวาสนี้มาใช้เป็นชื่อของบ้าน เช่นใช้ในภาษาไทยว่าสวางคนิวาส แปลว่าสำหรับในพระภูมานี้มุ่งถึงชั้น รูปชั้นนามชั้น

คือชั้น ๕ นี้ ได้ชื่อว่าเป็นนิวาส คือเป็นที่ยาศัยอยู่^{๔๙} หรือเป็นบ้านของสัตว์ทั้งหลาย สัตว์ก็คือผู้ที่ยังมีความข้องอยู่ ยังต้องแล่นไปอยู่ตามอำนาจของตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากของจิตใจ ชื่อว่าสัตว์ และก็เป็นโลกอย่างหนึ่งเรียกว่า สัตว์โลก ก็หมายถึงสัตว์คือผู้ที่ยังมีความข้องอยู่ดังกล่าว ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ เทวดา มาร พรหม ไม่ว่าจะเป็นสัตว์เดรัจฉาน เป็นสัตว์นรก เป็นเปรต อสุรกาย เมื่อยังมีความข้องอยู่ หรือกิเลสเป็นเครื่องข้องอยู่ ก็เรียกว่าเป็นสัตว์ทั้งนั้น คือสัตว์โลก ตั้งอยู่ภายในจิตนี้เอง ก็มีนิวาสคือมีบ้านเป็นที่ยาศัยอยู่ในชาตินั้นๆ ก็คือชั้น รูปชั้นนามชั้นนี้แหละ ก็ทรงระลึกถึงพระองค์เองซึ่งอาศัยอยู่ในนิวาส คือบ้านอันได้แก่ชั้นเป็นที่ยาศัยอยู่ดังกล่าว ย้อนหลังไปได้ ตลอดจนถึงรายละเอียดต่างๆ เช่นชื่อโคตรคือสกุล สุขทุกข์อะไรต่างๆ ในชาตินั้นๆ^{๕๐}

๒) จุตูปปาตญาณ ได้แก่ ปัญญาที่รู้ในจติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลาย อันดีเลวต่างกันว่าไปด้วยอำนาจกรรม ด้วยทิพจักขุอันบริสุทธิ์ ในมัชฌิมยาม

จุตูปปาตญาณ^{๕๑} ได้แก่ ปัญญาที่รู้ในจติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลาย อันดีเลวต่างกันว่าไปด้วยอำนาจกรรม ด้วยทิพจักขุอันบริสุทธิ์

ความหยั่งรู้ถึง จติ คือความเคลื่อนไหว อุปบัติ คือความเข้าถึงในชาติภพนั้นๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ของพระองค์เองด้วย และของผู้อื่นอีกด้วย เพราะฉะนั้นก็เป็นอันว่าได้ตรัสรู้เรื่องกรรมตั้งแต่ก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า อันนั้นว่าเป็นพระภูมิตี่ ๒ เพราะฉะนั้นเมื่อตั้งใจทำสมาธิให้ดี ได้สมาธิดีแล้วก็สามารถที่จะระลึกย้อนหลังไปได้ ตามสมควรแก่กำลังของสติ อันเกิดจากสมาธิที่ดังลง เป็นความรู้ขึ้นมาทันที ซึ่งเป็นพระภูมิตี่ ๓ และต่อจากนั้นก็ทรงได้พระภูมิตี่ ๔ ที่หยั่งรู้ว่าสัตว์ทั้งหลาย ต้องเป็นไปตามกรรม ทำกรรมชั่วย่อมต้องไปเกิดในชาติที่ชั่ว มีความทุกข์ต่างๆ ทำกรรม

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๘๔/๔๑๗.

^{๔๙} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน). ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า. พิมพ์ครั้งที่ ๕ นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑. หน้า ๑๑๙.

^{๕๐} วิมุตติจิต สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก วัดบวรนิเวศวิหาร คัดจากเทพธรรมอภิมหาจิต ข้อความสมบูรณ์ อณิสรา โพธิทองคำ บรรณาธิการ

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๘๕/๔๑๗.

ดีก็ให้ไปเกิดในชาติที่ดี มีความสุขต่างๆ เป็นไปตามกรรมก็เป็นอันว่าทรงได้พระญาณคือความหยั่งรู้สูงขึ้นไปอีก

๓) อาสวัชยญาณ ได้แก่ ปัญญาที่สามารถทำลายอาสวะกิเลสให้หมดไปโดยสิ้นเชิง เป็นสมุจเฉท และารู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้อาสวะ นี่อาสวะสมุทัย นี่อาสวะนิโรธ นี่อาสวะนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อพระองค์รู้เห็นอย่างนี้แล้ว จิตก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย มีกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ปัญญารู้ว่า พ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติคือความเกิดสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ๆ เสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี พระองค์บรรลุวิชา ๓ นี้ในปัจจุบันยาม ได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ

อาสวัชยญาณ^{๕๒} ได้แก่ ปัญญาที่สามารถทำลายอาสวะกิเลสให้หมดไปโดยสิ้นเชิง และารู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุแห่งทุกข์ นี่ความดับทุกข์ นี่ปฏิบัติดำเนินถึงความดับทุกข์ เรียกว่า อริยสัจ ๔ พระองค์ได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณด้วยอริยสัจ ๔ ทรงตรัสว่า แม้สุขเวทนาที่เกิดขึ้นก็ครอบงำจิตพระองค์ไม่ได้ ทรงจับได้ถึงต้นเหตุ ก็คืออาสวะกิเลส กิเลสที่ต้องจิตสันดาน ตรัสรู้เข้าไปถึงอาสวะกิเลส กิเลสที่ต้องจิตสันดาน อันทำให้ได้ทรงพบ อริยสัจทั้ง ๔ คือทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ อาสวะกิเลสที่ต้องจิตสันดาน เหตุเกิดอาสวะ และความดับอาสวะ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ ซึ่งพระญาณที่ ๓ นี้ เรียกว่า อาสวัชยญาณ ความรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ

ผลจากการที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ทำให้ค้นพบความจริงคือการบรรลุวิชา ๓ พระพุทธองค์เป็นแบบอย่างของมนุษย์ในการฝึกตนอย่างสูงสุดและยอดเยี่ยมด้วยเหตุนี้พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ ด้วยอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

๒.๒.๔ ปฏิจจสมุปบาท

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงตรัสถึงธรรมที่ละเอียดลึกซึ้งว่า เรานั้นได้มีความดำริว่า ธรรม^{๕๓} ที่เราได้บรรลุแล้วนี้ลึกซึ้งเห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะละเอียด บัณฑิตเท่านั้น จึงจะรู้ได้ ส่วนหมู่ประชาผู้ร้นรมย์ด้วยอาลัย ยินดีในอาลัยเพติดเพลินในอาลัย ฐานะที่หมู่สัตว์ผู้ร้นรมย์ด้วยอาลัย ยินดีในอาลัย เพติดเพลินในอาลัยนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอทิปปัจจยตา

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๘๖/๔๑๗.

^{๕๓} วิมหา. (ไทย) ๔/๗/๑๑, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๗/๔๐๗.

หลักปฏิจสุมุปาบท^{๕๔} ถึงแม้ฐานะอันนี้ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยากนัก กล่าวคือความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดทิ้งอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน ก็ถ้าเราจะพึงแสดงธรรมและผู้อื่นจะไม่เข้าใจซึ่งต่อเราเช่นนั้น ก็จะเป็นความเหน็ดเหนื่อยเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา อนึ่งเล่า คาถาอันน่าอัศจรรย์เหล่านี้ที่ไม่เคยสดับมาก่อน ได้ปรากฏแก่เราว่า บัดนี้ เรายังไม่ควรประกาศธรรมที่เราบรรลุ ด้วยความลำบากเพราะธรรมนี้ ไม่ใช่สิ่งที่ผู้ถูกราคะและโทสะครอบงำจะรู้ได้ง่าย แต่เป็นสิ่งที่พาทวนกระแสน^{๕๕} ละเอียดย ลึกซึ้ง รู้เห็นได้ยาก ประณีต ผู้กำหนดด้วยราคะ ถูกกองโมหะหุ้มท้อไว้ จักรู้เห็นไม่ได้’

ปฏิจสุมุปาบท หมายถึง การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน^{๕๖} ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้นมีองค์หรือหัวข้อ ๑๒ คือ

๑. อวิชชา ความไม่รู้ คือไม่รู้ในอริยสัจจ ๔ หรือตามนัยอภิธรรมว่าอวิชชา ๘
๒. สังขาร สภาพที่ปรุงแต่ง ได้แก่ สังขาร ๓ หรืออภิสังขาร ๓
๓. วิญญาน ความรู้แจ้งอารมณ์ ได้แก่ วิญญาน ๖
๔. นามรูป นามและรูป ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการหรือตามนัยอภิธรรม นามชั้น ๓ + รูป
๕. สฬายตนะ ๖ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖,
๖. ผัสสะ ความกระทบ, ความประจวบ ได้แก่ สัมผัส ๖
๗. เวทนา ความเสวยอารมณ์ ได้แก่ เวทนา ๖,
๘. ตัณหา ความทะยานอยาก ได้แก่ ตัณหา ๖ มีรูปตัณหา เป็นต้น (ตัณหาในรูป, ในเสียง, ในกลิ่น, ในรส, ในสัมผัสทางกายและในธรรมารมณ์
๙. อุปาทาน ความยึดมั่น ได้แก่ อุปาทาน ๔
๑๐. ภพ ภาวะชีวิต ได้แก่ ภพ ๓ อีกนัยหนึ่งว่า ได้แก่ กรรมภพ (ภพ คือ กรรม)
- ๑๑.ชาติ ความเกิด ได้แก่ ความปรากฏแห่งขันธทั้งหลาย การได้อายตนะ,
๑๒. ชรามรณะ ความแก่และความตาย ได้แก่ ชรา (ความเสื่อมอายุ, ความห่อหุ้มอินทรีย์) กับมรณะ (ความสลายแห่งขันธ, ความขาดชีวิตินทรีย์)^{๕๗}

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๑/๓๘.

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน พาทวนกระแสน ในที่นี้หมายถึง อนิจจัง (ไม่เที่ยง) ทุกขัง (เป็นทุกข์) อนัตตา (เป็นอนัตตา) อสุภัง (ไม่งาม) อันทวนกระแสนแห่งธรรม ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๘๑/๘๔, วิ.อ. (บาลี) ๓/๗/๑๔.

^{๕๖} พระพรหมคุณาภรณ์, พุทธธรรม (ฉบับเดิม), พิมพ์ครั้งที่ ๒๙, (กรุงเทพมหานคร สำนักพิมพ์พลีธัมม, ๒๕๕๕), หน้า ๗๘.

ปฏิจจนสมุปปาท หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นปัจจัย และสภาวะธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น อันเป็นกระบวนการทางปัจจัยภาพ ซึ่งเป็นสภาวะที่ดำรงอยู่อย่างนั้น แม้ว่าพระตถาคตจะเสด็จจุติหรือไม่ก็ตาม เช่น ชรา มรณะ มีเพราะชาติเป็นปัจจัย ดังนั้นสิ่งเหล่านี้มีอยู่เป็นธรรมนิยามอย่างนั้น

๒.๒.๕ อริยสัจ ๔

พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ อริยสัจ ๔ ประการ มีความหมายถึง ความจริงอย่างประเสริฐ, ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้คนเป็นพระอริยะ มี ๔ อย่างคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ดังนั้น คำสอนในทางพระพุทธศาสนาจึงเป็นเรื่องของอริยสัจทั้ง ๔ แต่ที่ทรงแสดงออกไปพิสดารมากจนถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น ๙ เพราะอหยาศัยของผู้ฟังแตกต่างกันนั่นเอง การที่ท่านสรุปพระธรรมทั้งมวลลงในอริยสัจนั้น หมายความว่า พระธรรมแต่ละข้อที่ทรงแสดงนั้นจะต้องอยู่ในกลุ่มของอริยสัจ ๔ ไม่ข้อใดก็ข้อหนึ่ง

พิจารณา “อริยสัจ ๔” ก็คือพิจารณาถึง ทุกข์, สมุทัย, นิโรธ, มรรค หรือพิจารณาถึงความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ หรือการมีปัญหา, พิจารณาถึงสาเหตุของปัญหา คือต้นเหตุ หรือความอยาก, พิจารณาถึงภาวะที่ปราศจากปัญหา, พิจารณาถึงวิธีแก้ปัญหานั้นเป็นการ “ดับทุกข์” โดย...เห็นชอบ คิดชอบ พูดชอบ กระทำชอบ เลี้ยงชีพชอบ เพียรชอบ ระลึกชอบ ตั้งจิตมั่นชอบ ซึ่งนี่คือสิ่งที่พระพุทธเจ้าเน้นที่จะ “สอน”

“อริยสัจ” เป็นหลักธรรมสำคัญระดับ “หัวใจของพระพุทธศาสนา” เพราะเป็นศูนย์กลางแห่งธรรมทั้งปวงที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ ธรรมที่พระองค์ตรัสรู้มานั้นสามารถประมวลลงในอริยสัจได้ทั้งสิ้นและเป็นหลักธรรมระดับหัวใจของพระพุทธศาสนา ด้วยเหตุที่มีความสมบูรณ์ด้วยภาคความรู้และภาคปฏิบัติ สมบูรณ์ด้วยเหตุ สมบูรณ์ด้วยผล ในบรรดาธรรมทั้งปวงที่ทรงแสดงตลอด ๔๕ พรรษาแห่งพระชนม์ชีพล้วนประมวลลงในอริยสัจได้ทั้งสิ้น โดยบูรพาจารย์ได้จัดแบ่งไว้เป็นแนวทางกว้าง ๆ คือ ๑.ธรรมที่ควรรู้ จัดลงในทุกข์, ๒.ธรรมที่ควรละ จัดลงในสมุทัย, ๓.ธรรมที่ควรบรรลุ จัดลงในนิโรธ, ๔.ธรรมที่ควรปฏิบัติ จัดลงในมรรค

อริยสัจที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้มี ๔ ประการ จึงเรียกรวมกันว่า “อริยสัจ ๔” ได้แก่ ๑.ทุกข์ ความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ, ๒.สมุทัย สาเหตุของทุกข์คือต้นเหตุ หรือความอยาก, ๓.นิโรธ ภาวะที่ปราศจากปัญหา หรือนิพพาน, ๔.มรรค ซึ่งเป็น วิธีดับทุกข์-วิธีแก้ปัญหานั้น ได้แก่ อริยมรรค มีองค์ ๘ ประกอบด้วย.สัมมาทิฐิ คือ เห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ คือ คิดชอบ สัมมาวาจา

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๒), ข้อ ๓๐๔, หน้า ๒๕๓-๒๕๔.

คือ พุดชอบ สัมมากัมมันตะ คือ กระทำชอบ สัมมาอาชีวะ คือ เลี้ยงชีพชอบ สัมมาวายานะ คือ เพียรชอบ สัมมาสติ คือ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ คือ ตั้งจิตมั่นชอบ

“อริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมสำหรับดับทุกข์หรือแก้ปัญหาชีวิตโดยตรง พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า...แต่ก่อนก็ดี บัดนี้ก็ดี เราสอนแต่เรื่องทุกข์และการดับทุกข์เท่านั้นอริยสัจนั้นมีองค์ประกอบหรือส่วนประกอบสำคัญ ๔ ประการดังพระบาลีแสดงไว้ว่า

“.....จตตารีมานิ ภิกขเว อริยสัจจานิ กตมานิ จตตาริ ทุกข์ อริยสัจจํ ทุกขสมุทโย อริยสัจจํ ทุกขนิโรธอริยสัจจํ ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสัจจํ ทุกขสมุททยอริยสัจจํ ทุกขนิโรธอริยสัจจํ ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสัจจํ”^{๕๘}

พระพุทธเจ้าพระองค์ทรงตรัสรู้อริยสัจ ๔ ในปัจฉิมยามแห่งราตรีในวันเพ็ญเดือน ๖ อริยสัจ ๔ ประการ ประกอบด้วย

๑. ทุกขอริยสัจ^{๕๙} การบอก การแสดง การบัญญัติ การกำหนด การเปิดเผย การจำแนกการทำให้ง่าย^{๖๐} ซึ่งความจริงเกี่ยวกับทุกข์ หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นความจริงนั้น ถูกเบียดเบียนอยู่เสมอ ถูกทำให้เร่าร้อนอยู่เป็นนิจ มีความผันแปรเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ และถูกปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้นเมื่อหมดปัจจัยก็จะดับลง ทุกข์อริยสัจนี้ คือ ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์^{๖๑} ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจเป็นทุกข์ การประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักที่พอใจเป็นทุกข์ การพลัดพรากจากสิ่งทีรักก็เป็นทุกข์^{๖๒} และการไม่ได้รับสิ่งที่ปรารถนาเป็นทุกข์^{๖๓} ว่าโดยย่อ^{๖๔} คือ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์^{๖๕} ทุกข์เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้คือรู้ว่ามีแต่ขันธ ๕ แสดงความจริงอยู่ว่ารูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง ไม่ควรถือว่าขันธเหล่านั้นเป็นเราเลย

ทุกข์อริยสัจกับทุกขลักษณะในไตรลักษณ์ มีอรรถต่างกันคือทุกข์อริยสัจ ได้แก่ สภาพธรรมที่ผู้เจริญธรรมมรรคควรกำหนดรู้เป็นโลกียธรรม มี ๑๖๐ คือ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ รูป ๒๘ เป็นธรรมที่น่าเกลียดว่างเปล่า ส่วนทุกขลักษณะ เป็นลักษณะของสภาพธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๔ ได้แก่

^{๕๘} ส.ม.(บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗-๓๖๘.

^{๕๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ธรรมจกกับปวัตตสูตร, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๑๕๖.

^{๖๐} ดุราลัยเถยดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/-/๔๑๘.

^{๖๑} ดุราลัยเถยดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/-/๔๘๓.

^{๖๒} ดุราลัยเถยดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/-/๕๕๓.

^{๖๓} ดุราลัยเถยดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒๐/๑๑๘.

^{๖๔} ดุราลัยเถยดใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๒/๑๖๖.

^{๖๕} ดุราลัยเถยดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๙/๓๒๘.

จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ รวมโลกุตรจิตและเจตสิกที่ประกอบด้วยกลุ่มทุกขสังข ได้แก่กลุ่มที่เป็นปริยญาตัพพธรรม คือธรรมที่ต้องศึกษาให้รู้ เพื่อกำหนดให้รู้ว่า อะไรเป็นอะไร เป็นธรรมกลุ่มที่เป็นผลมาจากกิเลส จำต้องศึกษาให้รู้ไว้ในด้านประเภฐานะ ภาวะ ลักษณะของธรรมเหล่านั้น แต่ไม่อาจที่จะแก้ไขอะไรได้ ธรรมกลุ่มนี้ เช่นผัสสะอันมีอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปทาน นามรูปได้แก่รูป ๑ นาม ๔ คือรูปขันธ์ กองรูปได้แก่รูป ๒๘ มี ดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นต้น ส่วนนาม ๔ ได้แก่

เวทนาขันธ์ คือกองเวทนา ได้แก่ เวทนาเจตสิก สัญญาขันธ์ คือสัญญาเจตสิก สังขารขันธ์ กองสังขาร ได้แก่ จิต ๘๙ ดวง

อาหาร ๔ คือ กวฬิงการาหาร อาหารที่กลืนกินเข้าไปทางปากผัสสาหาร อาหารคือ ผัสสะ วิญญาณาหาร อาหารคือ วิญญาณ มโนสัจเจตนาหาร อาหารคือ มโนสัจเจตนา

อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

โลกธรรม ๘ คือ มียลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญสุข ทุกข์

อายตนะ ๘ คือ ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส โผฏฐัพพะกับกาย ใจกับอารมณ์ (โผฏฐัพพะ มีความหมายถึง อารมณ์ที่จะพึงถูกต้องด้วยกาย , สิ่งที่ต้องถูกต้องกายเช่น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น)

วิญญาณฐิติ ๗ คือที่ตั้งแห่งวิญญาณอันเกิดขึ้นด้วยการถือปฏิสนธิในกำเนิด ๔ ได้แก่

๑. สัตว์ที่มีร่างกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน เช่น มนุษย์ เทวดาบางพวก วินิบาตบางพวก (วินิบาต มีความหมายถึงสัตว์ในนรกหรืออสุรกาย)

๒. สัตว์ที่มีกายต่างกัน มีสัญญาเหมือนกัน ได้แก่ เทพผู้เกิดในชั้นพรหม ด้วยอำนาจปฐมฌาน และสัตว์ที่เกิดในอบายภูมิ ๔

๓. สัตว์ ที่มีกายเหมือนกัน มีสัญญาต่างกัน ได้แก่พรหมชั้นอาสัสนา (พรหมโลกชั้นที่ ๖ จากที่อยู่ของพรหมซึ่งมีทั้งสิ้น ๑๖ ชั้น)

๔. สัตว์ที่มีกายเหมือนกัน มีสัญญาเหมือนกัน ได้แก่ พรหมชั้น สุภิกขะ (พรหมโลกชั้นที่ ๙ จากที่อยู่ของรูปพรหม ซึ่งมีทั้งสิ้น ๑๖ ชั้น)

ประเภทที่ ๕ ที่ ๖ และ ๗ ได้แก่ ท่านที่เกิดในอรุณภูมิด้วยกำลังแห่งอรุณฌาน และมีชื่อตามฌานชั้นนั้น ๆ แม้ประเภทแห่งทุกข์ที่ทรงแสดงในอริยสัจ ๔ คือ ขาติ ขรา มรณะ เป็นต้น ก็อยู่ในกลุ่มของรูปที่จะต้องกำหนดรู้ กล่าวโดยสรุป ธรรมในกลุ่มนี้คือพวกที่เป็น "ธรรมชาติอันเป็นไปตามอำนาจแห่งธรรมตา" ทั้งหลายนั่นเอง

ดังนั้น ทุกขอริยสัจ ได้แก่ สภาพธรรม^{๖๖} แต่ทุกขลักษณะ เป็นลักษณะของสภาพธรรมที่เกิดขึ้น

๒. ทุกขสมุทยอริยสัจ^{๖๗} หมายถึงธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ (อริยสัจเป็นเหตุแห่งทุกข์)^{๖๘} คือ ตัณหาที่ก่อให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วยความยินดีพอใจที่ทำให้เพติดเพลินภพและอารมณ์นั้น กล่าวคือ ความพอใจในกามคุณ (กามตัณหา) ความพอใจโดยเห็นว่าภพเที่ยง (ภวตัณหา) และความพอใจโดยเห็นว่าภพขาดสูญ (วิภวตัณหา) ตัณหาเป็นเหตุเกิดขึ้นที่ปิยรูปสาตรูป^{๖๙} ทุกสิ่งทุกอย่าง ที่เป็นที่รัก ที่พอใจทั้งนามธรรม และรูปธรรมก่อให้เกิดทุกข์ทั้งปวงปิยรูปสาตรูปเป็นสภาวะที่มีอยู่ในโลก เริ่มตั้งแต่การเกิดในภพใหม่ไปจนถึงทุกข์ที่เนื่องด้วยอุปาทานชั้น ๕ ความเข้าใจเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์จึงเป็นสิ่งจำเป็นเพื่อการขจัดทุกข์ ขจัดสาเหตุคือ สมุทยสัจอันได้แก่ ตัณหาความทะยานอยากในกามคุณ มีลักษณะกระหายอยากได้สิ่งที่ต้องการ เหมือนคนหิวข้าวหรือกระหายน้ำนั่นแหละ ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดภพใหม่อยู่เรื่อยไป หากว่าเรายังเป็นทาสของตัณหาที่ผูกพันเราไว้ด้วยความยินดีพอใจ ในกามตัณหาซึ่งทำให้เพติดเพลิน และเกาะเกี่ยวอยู่กับอารมณ์ที่น่าพอใจเหมือนกับน้ำมันหรือสีย้อมที่เมื่อสัมผัสเข้ากับสิ่งใด ก็เกาะแน่นอยู่กับพื้นผิวของสิ่งนั้น และเพติดเพลินอยู่กับอารมณ์ที่น่าปรารถนา น่าพอใจ ไม่ว่าจะอยู่ในภพใดก็ตาม

กลุ่มสมุทัยสัจ ที่เรียกว่า ปหาตัพพธรรม คือธรรมที่เรียนรู้แล้วควรละ อันได้แก่พวกกิเลสทั้งหลาย ซึ่งมีชื่อเรียกตามอาการของกิเลส เหล่านั้น เช่น อัสสมิมานะ ความยึดถือชั้น ๕ ว่าเป็นตัวตน หรือมีตัวตน เป็นต้น

อวิชชา ๘ คือ ความไม่รู้ทุกข์ ไม่รู้สมุทัย ไม่รู้นิโรธ ไม่รู้มรรค ความไม่รู้อดีต ความไม่รู้อนาคต ไม่รู้ทั้งอดีตและอนาคต และไม่รู้ปัจจุสมุพบาทคือการที่ทุกข์เกิดมีขึ้นเพราะอาศัยเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันมา

ตัณหา ๓ คือ ๑) กามตัณหาได้แก่ ความทะเยอทะยานอยากได้ในวัตถุกามด้วยอำนาจของกิเลส กาม ๒) ภวตัณหา ความอยากมีอยากเป็นต่าง ๆ ด้วยอำนาจสัสตทิฏฐิ ได้แก่ความเห็นว่ายั่งยืน คือ ความเห็นว่าอัตตาและโลก เป็นสิ่งเที่ยงแท้ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไปและ ๓) วิภวตัณหา คือ

^{๖๖} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติมครั้งที่ ๑), พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๓๙๗.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๔.

^{๖๘} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๔/๔๒๑.

^{๖๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๔/๕๓.

ความทะเยอทะยานอยากในความไม่มีไม่เป็นจนถึงอยากขาดสูญไปเลยด้วยอำนาจของอุจเฉททิฏฐิ คือ มีความเห็นว่าขาดสูญ เช่น เห็นว่าคนและสัตว์จุติจากอภัพนี้แล้วขาดสูญ เป็นต้น

นอกจากนั้นตัณหายังหมายถึงตัณหาในอายตนะภายนอก ๖ คือ ตัณหาทั้ง ๓ ประการ ที่เกิดในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมมารมณ

นิรวณ คือสิ่งที่กัณจิตคนไว้มิให้บรรลุความดี แบ่งออกเป็น ๕ ประเภทคือ

๑. กามฉันทะ คือความรักใคร่ชอบใจในวัตถุทุกทั้งหลายมีรูปเป็นต้น
๒. พยาบาท คือ ความอาฆาตพยาบาท มุ่งล้างผลาญต่อคนและสัตว์ที่ตนไม่ชอบ
๓. ถีนมิทธะ คือการเคลิบเคลิ้ม ง่วงนอน หงอยเหงา คร้านกายคร้านใจ
๔. อุทธัจจกุกกุกจะ คือความฟุ้งซ่านซัดส่ายของใจจนเกิดความรำคาญ
๕. วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัยไม่มั่นใจ ตัดสินใจในเรื่องอะไรไม่ได้

โอฆะ กิเลสที่เป็นดุจห้วงน้ำ คือกาม คือภพ คือความเห็นผิด และห้วงน้ำคืออวิชชา บางคราวเรียกว่า คันถะเพราะทำหน้าที่ร้อยรัดจิตเรียกว่า อาสวะ เพราะหมักหมมอยู่ภายในจิต

อนุสัย คือ กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ภายในจิต คือกามราคะ (ความกำหนัดในกาม) ปฏิฆะ (ความกระทบกระทั่งแห่งจิต ได้แก่ ความที่จิตหุดหวิดด้วยอำนาจโสทะ) ทิฏฐิ (ความเห็นผิด) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) มานะ (ความถือตัวถือตน) ภวราคะ (ความกำหนัดในภพ) และอวิชชา (ความไม่รู้ตามความเป็นจริง)

มิจฉัตตะ ๘ คือความเห็นผิด ความดำริผิด การพูดผิด การทำงานงานผิด การเลี้ยงชีวิตผิด ความพยายามผิด การตั้งสติผิด ความตั้งใจมั่นผิด

กิเลสทั้งหลายที่ปรากฏแก่จิต ซึ่งเมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว ได้แก่อกุศลมูล ๓ ประการคือ โลก โกรธ หลง โดยมีรากใหญ่ของกิเลสอยู่ที่อวิชชา กับตัณหา^{๗๐} ทุกขนิโรธอริยสัจ^{๗๑} ธรรมที่เป็นความดับทุกข์ คือ ความดับสนิทแห่งตัณหานั้นทั้งหมด การสละ การปล่อยวาง และการไม่พัวพันกับตัณหา การเจริญวิปัสสนาเพื่อให้เกิดวิปัสสนาญาณ และมรรคญาณป้องกันไม่ให้ตัณหามีโอกาสเกิดขึ้นมาได้ เปรียบเหมือนความมืดย่อมถูกแสงสว่างขจัดได้ ฉะนั้น ตัณหาย่อมถูกขจัดได้ด้วยอรหัตมรรคญาณ ฉะนั้น เมื่อตัณหาดับ รูปนามที่ก่อให้เกิดภพใหม่ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ความดับไปของตัณหาทั้งหมดมีผลคือ ความดับทุกข์

๓. ทุกขนิโรธสัจ จัดเป็นสังฆิกาทัพพธรรม คือ ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ซึ่งเป็นผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติตามไตรสิกขา คือ สมาธิปัญญา เช่นเจโตวิมุตติ คือหลุดพ้นอำนาจของกิเลสด้วยการบำเพ็ญเพียรทางจิตจนบรรลุญาณแล้วเจริญวิปัสสนาต่อและปัญญาวิมุตติคือจิตที่หลุดพ้นด้วยการ

^{๗๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ,แปลโดยพระคันธสาราภังค์ , หน้า ๒๓๖ .

เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวจนบรรลุพระอรหัต จิตที่หลุดพ้นนี้แบ่งเป็นการหลุดพ้นจากอำนาจของกิเลส ๕ ระดับคือ

๑. ตถังควิมุตติ คือ หลุดพ้นด้วยองค์นั้น ๆ เช่น เกิดโกรธขึ้นก็ห้ามความโกรธไว้ได้
๒. วิกัมภณวิมุตติ คือ หลุดพ้นจากกิเลสด้วยกำลังแห่งฌานที่ได้บรรลุ
๓. สมุจเฉทวิมุตติ คือ หลุดพ้นอำนาจกิเลสเด็ดขาดโดยกิเลสไม่กำเริบอีกต่อไป
๔. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นจากกิเลสอย่างสงบราบคาบ
๕. นิสสรณวิมุตติ คือ จิตที่หลุดพ้นจากอำนาจกิเลสด้วยการออกไปคือ นิพพาน

บางครั้งนิโรธสัจนี้ยังหมายถึงหมวดธรรมอื่น ๆ เช่น เรียกว่าสามัญญผล คือ ผลแห่งการบวชหรือจากความเป็นสมณะ ๔ ได้แก่โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล บ้าง เรียกว่าพระ ธรรมชั้น ๕ คือ ทำให้แจ้งในกองแห่งศีล สมาธิ ปัญญา และ วิมุตติ ในกรณีที่เป็นผลบ้าง อภิญญาบ้าง อนุบุพพวิหาร ๙ บ้าง อเสขธรรมบ้าง

อภิญญา คือว่ารู้ยิ่งหรือความรู้พิเศษ อันเกิดจากเหตุมีความสงบจากกิเลส แบ่งออกเป็น ๖ อย่างคือ ๑) อิทธิวิธี คือ การแสดงฤทธิ์ ได้ คือความสำเร็จที่เกิดจากจิตสงบบางกรรม บ้าง วิชาบ้าง ๒) ทิพพโสด แปลว่า หูทิพย์ คือสามารถฟังเสียงเบา นก ไกลใกล้ได้ตามความต้องการ ๓) เจโตปริยญาณ คือ รู้ความคิด สภาพจิตของคนอื่นได้ว่า ขณะนั้น เขามีความคิดต้องการอะไรเป็นต้น ๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ความรู้ที่ทำให้ระลึกชาติต่าง ๆ ย้อนหลังไปในอดีตได้ ๕) ทิพพจักขุ ตาทิพย์ คือสามารถมองเห็นภาพที่ปรากฏในที่ต่าง ๆ ได้ตามต้องการ ๖) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำอาสวะให้หมดสิ้นไป

อนุบุพพวิหาร ๙ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัญญาเวทยิตนิโรธ (การดับสัญญาและเวทนา เป็นสมบัติคือ ภาวะสงบ ประณีตซึ่งพึงเข้าถึง)

อเสกขธรรม คือ ธรรมที่เป็นของพระอเสขะ ๑๐ ประการ (อเสขะมีความหมายถึง ผู้ไม่ต้องศึกษาเพราะศึกษาเสร็จสิ้นแล้ว ได้แก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล คือ พระอรหันต์) คือ มรรคมีองค์ ๘ ประการ กับสัมมาญาณ (รู้ชอบ ได้แก่ผลญาณ) และสัมมาวิมุตติ (พ้นชอบ ได้แก่อรหัตตผลวิมุตติ) ที่เป็นผลถาวรอยู่ภายในใจของพระอรหันต์ทั้งหลาย

หมวดธรรมที่กล่าวมานี้จัดเป็นสักกิกัตถธรรม เมื่อกล่าวโดยสรุปได้แก่ผลในชั้นต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ตามหลักธรรมที่ทรงแสดงไว้ แม้องค์ธรรมจะชื่อเหมือนกัน แต่ในกลุ่มนี้ท่านหมายเอาตัวผลเช่นตัวความรู้ที่เกิดจากการเรียน ซึ่งเป็นผลถาวรที่ติดอยู่ในใจคน

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ^{๗๑} ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์ เป็นข้อปฏิบัติที่นำสัตว์ให้ออกจากทุกข์ เป็นทางสายเดียวที่ทำให้แจ้งพระนิพพาน อริยมรรค มีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ มรรคสัจ เป็นธรรมที่ควรทำให้เจริญ

กลุ่มทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความสงบระงับแห่งทุกข์ ท่านเรียกกลุ่มนี้ว่า ภาเวตัพพธรรม คือ ธรรมที่ต้องลงมือกระทำบำเพ็ญให้บังเกิดขึ้น เช่น

วิสุทธิหรือปาริสุทธิ ๗ ประการพร้อมทั้งปัญญาและวิมุตติ ได้แก่

๑. สีลวิสุทธิ คือความบริสุทธิ์ หมดจดแห่งศีล ตามสมควรแก่ฐานะของบุคคล
๒. จิตตวิสุทธิ คือ ความหมจดแห่งจิต คือจิตที่สงบจากนิวรณ์ธรรม (สิ่งขัดขวางจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม) ทั้ง ๕ ประการเป็นต้น
๓. ญาณวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์แห่งความเห็นคือ เกิดความรู้เห็นตามความเป็นจริง
๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ คือ ความหมจดแห่งญาณข้ามพ้นความลังเลสงสัย
๕. มัคคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือความหมจดแห่งญาณรู้ว่าเป็นทางหรือไม่ใช่ทาง

๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ คือ หมจดแห่งความรู้เห็นซึ่งปฏิทาในการปฏิบัติ

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความหมจดแห่งความรู้เป็นผลแห่งการปฏิบัติ

ปัญญาวิสุทธิคือ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาเครื่องรู้เพื่อนำทางไปสู่ความหลุดพ้น

วิมุตติวิสุทธิคือ ความบริสุทธิ์แห่งความหลุดพ้นจากเพลิงกิเลสและเพลิงทุกข์

อริยสัจที่กล่าวมานี้ มีองค์ประกอบที่สำคัญ ๔ ประการ คือ ทุกข, ทุกขสมุทัยเรียกสั้น ๆ ว่า สมุทัย, ทุกขนิโรธเรียกสั้น ๆ ว่า นิโรธ , ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเรียกสั้น ๆ ว่า มรรคดังนั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ คือ

๑. สัมมาทิฐิ คือ ปัญญาอันเห็นชอบ ในอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค
๒. สัมมาสังกัปปะ คือความดำริชอบได้แก่ ดำริในการออกจากกามดำริในการไม่พยายาบท และดำริในการไม่เบียดเบียน ๒ ข้อนี้จัดเป็นปัญญาสิกขา
๓. สัมมาวาจา คือ เจรจาชอบ คือเว้นการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ
๔. สัมมากัมมันตะ คือ ทำงานชอบคือการเว้นการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ผิดในกาม

^{๗๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร, แปลโดยพระคันธสาราภังค์ , หน้า ๒๔๘.

๕. สัมมาอาชีวะ คือ การเลี้ยงชีพชอบ คือการละมิจฉาชีพดำรงชีวิตอยู่ด้วย สัมมาชีพอันถูกต้องตามกฎหมาย ศีลธรรม หน้าที่ฐานะและภาวะของแต่ละบุคคลด้วยความเหมาะสมทั้ง ๓ ข้อนี้ จัดเป็น สीलสิกขา

๖. สัมมาวายาม คือ ความพยายามชอบ ได้แก่ พยายามสำรวมระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในสันดาน พยายามละบาปที่เกิดขึ้นแล้วพยายามทำกุศลให้เกิดขึ้นในสันดาน พยายามรักษา กุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไป

๗. สัมมาสติ คือความระลึกชอบ ได้แก่ การระลึกถึงกาย เวทนา จิต ธรรม อันนำไปสู่ความสงบจิต จนเกิดปัญญาเห็นประจักษ์ชัดว่า กายเวทนา จิต ธรรม นี้ก็สักแต่ว่า กาย เวทนา จิต ธรรม ไม่ใช่ สัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา ก็เรียกกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติ ปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน อัมมานุปัสสนาสติ ปัฏฐาน

๘. สัมมาสมาธิ คือ ความตั้งใจมั่นชอบ ได้แก่ ความสงบจิตอันเกิดจาก ผลแห่งสมถกรรมฐานจนบรรลุมาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุติฌาน ตติฌาน จตุตถฌาน

เมื่อบุคคลปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการให้บริบูรณ์แล้วจะเกิดมานคือความรู้ขึ้น เรียกว่า สัมมาญาณ อันเป็นองค์อริยมรรคที่แท้จริง จิตของท่านผู้นั้นก็เข้าถึงสัมมาวิมุตติ คือหลุดพ้นจากอำนาจของกิเลสและทุกข์โดยชอบ ดังนั้นความสุขย่อมเกิดจากเหตุภายในคือสุจริตธรรม^{๗๒} อันเป็นหลักการสูงสุดในทางพระพุทธศาสนาพระธรรมที่มีชื่ออย่างอื่นอันทรงแสดงไว้โดยพิสดารที่กล่าวกันว่ามีถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์นั้น เมื่อจัดเป็นกลุ่มธรรมแล้ว จะสงเคราะห์เข้าในกลุ่มธรรมทั้ง ๔ ประเภทนี้ได้ทั้งหมด ซึ่งผู้ศึกษาจนเข้าใจแล้วสามารถสงเคราะห์ได้ด้วยตนเอง

อริยสัจ จัดเป็นปรมาตถสัจจะ คือความจริงสูงสุด ที่มีอยู่แล้ว ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะมาตรัสรู้หรือไม่ก็ตาม ความจริงคืออริยสัจนี้มีอยู่แล้วโดยตัวของมันเอง นอกจากอริยสัจจะเป็นความจริงที่แตกต่างออกไปจากความจริงในสิ่งต่าง ๆ ที่เรารู้จักกันดีอยู่แล้ว ความแตกต่างอีกอย่างหนึ่งของอริยสัจก็คือ อริยสัจ เป็นความจริงอันประเสริฐ ที่เมื่อใครก็ตามรู้จักแล้ว จะ สามารถทำให้ดับทุกข์ได้ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ที่อริยสัจแตกต่างจากสัจจะทั่วไปก็เพราะสัจจะทั่วไปรู้แล้วไม่อาจทำให้ดับทุกข์ได้ แต่อริยสัจนั้นเมื่อใครรู้จักแล้วสามารถทำให้ดับทุกข์ได้

๒.๓.๖ เวไนยสัตว์เปรียบด้วยดอกบัว

ดอกบัวเป็นสัญลักษณ์แห่งความศรัทธาและมีส่วนเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาตั้งแต่เมื่อพระพุทธเจ้าประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพาน พระพุทธเจ้าเมื่อได้ทรงตรัสรู้แล้ว แต่เนื่องจากพระธรรม

^{๗๒} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), ความสุขหาได้ไม่ยาก, พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓, หน้า ๑๒.

ที่พระองค์ทรงบรรลุนั้นมีความละเอียดอ่อน สุขุมคัมภีรภาพยากต่อบุคคลจะรู้ เข้าใจและปฏิบัติได้ ทรงพิจารณาอย่างลึกซึ้ง แล้วทรงเห็นว่าบุคคลในโลกนี้มีหลายจำพวก บางพวกสอนได้ บางพวกสอนไม่ได้ เปรียบเสมือนดอกบัว

ดังนั้นพระพุทธเจ้าทรงสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานให้กับบุคคลต่าง ๆ ตามความถนัดของแต่ละบุคคล โดยที่พระพุทธองค์ทรงมีความสามารถเข้าใจข้อจำกัดและความถนัดของบุคคลแต่ละประเภทนั้น ๆ จึงทำให้การสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานของพระพุทธองค์ทรงมีประสิทธิภาพ^{๗๓} ไม่เพียงเท่านั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังทรงวางแผนหลักสูตรและรูปแบบการศึกษาวิปัสสนาธุระตามลำดับความสามารถของแต่ละบุคคลไว้ด้วย การพิจารณานี้เป็นการเปรียบเทียบเวไนยสัตว์กับดอกบัว ๓ เหล่า^{๗๔} และในอรรถกถาได้กล่าวถึงบัวเหล่าที่ ๔ แล้วแบ่งบุคคลออกเป็น ๔ จำพวกได้แก่ (๑) ผู้เข้าใจได้ฉับพลัน (อุคฆฏิตัญญู) (๒) ผู้เข้าใจต่อเมื่อขยายความ (วิปจิตัญญู) (๓) ผู้พอแนะนำได้ (เนยยะ) และ (๔) ผู้ที่สอนให้รู้ได้เพียงตัวบทคือพยัญชนะ (ปทปรมะ)^{๗๕}

๑. ดอกบัว ๓ เหล่า เปรียบเทียบกับอินทรีย์ของบุคคล

“ในกอบุบล (บัวขาว) ในกอบทุม (บัวหลวง) หรือในกอบุณฑริก (บัวขาว) ดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุณฑริกบางดอกที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ ยังไม่พ้นน้ำ จมอยู่ใต้น้ำและมีน้ำหล่อเลี้ยงไว้ ดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุณฑริกบางดอกที่เกิดในน้ำเจริญในน้ำอยู่เสมอน้ำ ดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุณฑริก บางดอกที่เกิดในน้ำเจริญในน้ำ อยู่พ้นน้ำ ไม่แต่น้ำ แม้นใด อาตมภาพเมื่อตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุได้เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีอริสในดวงตาน้อย มีอริสในดวงตามาก มีอินทรีย์แก่กล้ามีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก บางพวกเห็นปรโลกและโทษว่าเป็นสิ่งน่ากลัว บางพวกเห็นปรโลกและโทษว่าเป็นสิ่งไม่น่ากลัวก็ฉนั้นเหมือนกัน”^{๗๖}

๒. การเปรียบบุคคลดังดอกบัวสี่เหล่าในอรรถกถา

ในทางพระพุทธศาสนา บัวสี่เหล่า นั้นคือการอุปมาเปรียบบุคคลเหมือนดอกบัว ๔ จำพวก ซึ่งขึ้นอยู่กับสภาวะบุคคลหรือตามฐานะที่จะบรรลุนิพพานได้และไม่ได้ในชาตินั้น ตามที่ปรากฏในสูตรนี้ ว่าเมื่อแรกตรัสรู้นั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณาว่าคำสั่งสอนหรือพระธรรมที่ทรงบรรลุนั้นมีความละเอียดอ่อนลึกซึ้งสุขุมคัมภีรภาพ และยากต่อการที่บุคคลจะรู้ได้ เข้าใจได้และปฏิบัติได้ แต่ต่อมาก็ได้ทรงพิจารณาอย่างละเอียดรอบคอบและมีความลึกซึ้งแล้ว พระองค์ก็ทรงเห็นว่าบุคคลในโลกนี้มีหลายจำพวก ที่สอนได้ก็มี แต่บางพวกก็สอนไม่ได้ ซึ่งเปรียบเสมือนบัว

^{๗๓} ุรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๔/๗

^{๗๔} ุรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๙/๑๔

^{๗๕} ุรายละเอียดในอง.จตุกก. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๒๐๒

^{๗๖} ุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/-/๔๑๐.

ดอกบัว การเปรียบบุคคลเป็นดอกบัว ๔ เหล่านั้น เป็นการประยุกต์จากพระพุทธพจน์เรื่องบุคคล ๔^{๗๗} จำพวก ไว้ดังนี้

๑) อุกคฤตัญญ พวกที่มีสติปัญญาฉลาดเฉลียว เป็นสัมมาทิฐิ เมื่อได้ฟังธรรมก็สามารถรู้ และเข้าใจในเวลาอันรวดเร็ว เปรียบเสมือนดอกบัวที่อยู่พ้นน้ำ เมื่อต้องแสงอาทิตย์ก็เบ่งบานทันที

๒) วิปจิตัญญ พวกที่มีสติปัญญาปานกลาง เป็นสัมมาทิฐิ เมื่อได้ฟังธรรมแล้วพิจารณาตามและได้รับการอบรมฝึกฝนเพิ่มเติม จะสามารถรู้และเข้าใจได้ในเวลาอันไม่ช้า เปรียบเสมือนดอกบัวที่อยู่ปริ่มน้ำซึ่งจะบานในวันถัดไป

๓) เนยยะ พวกที่มีสติปัญญาน้อย แต่เป็นสัมมาทิฐิ เมื่อได้ฟังธรรมแล้วพิจารณาตาม และได้รับการอบรมฝึกฝนเพิ่มอยู่เสมอ มีความขยันหมั่นเพียรไม่ย่อท้อ มีสติมั่นประกอบด้วย ศรัทธา ปสาทะ ในที่สุดก็สามารถรู้และเข้าใจได้ในวันหนึ่งข้างหน้า เปรียบเสมือนดอกบัวที่อยู่ใต้น้ำ ซึ่งจะค่อยๆ โผล่ขึ้นเบ่งบานได้ในวันหนึ่ง

๔) ปทปรมะ พวกที่ไร้สติปัญญา และยังเป็นมิจฉาทิฐิ แม้ได้ฟังธรรมก็ไม่อาจเข้าใจ ความหมายหรือรู้ตามได้ ทั้งยังขาดศรัทธาปสาทะ ไร้ซึ่งความเพียร เปรียบเสมือนดอกบัวที่จมอยู่กับโคลนตม ยิ่งแต่จะตกเป็นอาหารของเต่าปลา ไม่มีโอกาสโผล่ขึ้นพ้นน้ำเพื่อเบ่งบาน

๓ จำพวกแรกเรียกว่าเวไนยสัตว์ แปลว่า ผู้แนะนำสั่งสอนได้ ส่วนปทปรมะเป็น อเวไนยสัตว์ หมายถึง ผู้ไม่อาจแนะนำสั่งสอนได้^{๗๘}

๒.๓.๗ องค์ของภิกษุผู้มีความเพียร ๕ ประการในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ผู้ที่จะปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้ผลตามเป้าหมายต้องมียศคุณแห่งภิกษุผู้ซึ่งมีความเพียร หรือปรารภความเพียรได้ดีมีอยู่ ๕ ประการ คือ

๑) เป็นผู้ที่มีศรัทธา

มีบุคคลหลายท่านในพระพุทธศาสนาได้แสดงลักษณะ ความหมายของศรัทธาตามหลักพระพุทธศาสนาเอาไว้ โดยเสนอทัศนะไปในทางเดียวกันว่าศรัทธาตามหลักพระพุทธศาสนาเป็นศรัทธาที่ต้องประกอบด้วยปัญญา มีเหตุผล แสดงถึงศรัทธาที่มีลักษณะและความหมายที่แตกต่าง จากศรัทธาในความหมายโดยทั่วไป

ศรัทธา หมายถึง เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ หรือความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ ก่อปรด้วยเหตุผล ชื่อศรัทธา หมายถึง ความเชื่อ ความเชื่อถือ ความเชื่อมั่นในสิ่งที่ดีงาม^{๗๙}

^{๗๗} อ.จตุกก.อ. (ไทย) ๓๕ / ๒ / - / -

^{๗๘} อ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๓๓/๒๐๒

นักปราชญ์ชาวพุทธ ได้แสดงศรัทธาที่ประสงคืในระบบของพุทธธรรมเอาไว้ดังต่อไปนี้

(๑) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้แสดงศรัทธาไว้ว่า “เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ กอปรด้วยเหตุผล”^{๗๙}

(๒) สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) ได้แสดงศรัทธาไว้ว่า
เกี่ยวแก่ความเชื่อ ให้ใช้ปัญญาพิจารณา แม้พระพุทธศาสนาเองก็ไม่บังคับให้เชื่อถือ
ดังเช่นที่ตรัสว่ามีให้เชื่อโดยอาการ ๑๐ อย่างในกาลามสูตร ข้อนี้ควรขยายความว่า ศรัทธา คือ
ความเชื่อในพระพุทธศาสนานั้นต้องการให้เชื่อโดยปัญญาคือความรู้ และพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในที่
หลายแห่งเน้นให้ใช้ปัญญาคือ ความรู้ประการสำคัญ^{๘๐}

(๓) ท่านพุทธทาส แสดงไว้ว่า
คำว่า ศรัทธา ไม่ใช่หลับตาเชื่อ; ศรัทธาต้องมาคู่กันกับ ปัญญา หรือว่าผสมเป็นสิ่ง
เดียวกันอยู่กับปัญญา เรามีปัญญา แล้วจึงเชื่อ เราไม่เชื่อก่อนมีปัญญา ถ้าใครพูดว่า มีศรัทธาก่อนมี
ปัญญา ผมคิดว่า เป็นคนพูดอย่างทำลายพุทธศาสนา การที่เอาศรัทธาให้มาก่อน นั้นมันไม่ปลอดภัย
แล้วไม่ตรงกับที่พระพุทธเจ้าที่ท่านสอนว่า อย่าเชื่อคนอื่น แม้แต่ตถาคตพูดก็อย่างเพ่งเชื่อ ต้องไป
คิดจนเห็นแจ้งในเหตุผลเสียก่อน แล้วจึงเชื่อ นี่ศรัทธาต้องมาหลังปัญญา หรือมาพร้อมกันกับ
ปัญญา อย่างนี้เสมอไป^{๘๑} และท่านได้บรรยายศรัทธาที่พระพุทธศาสนาประสงคืไว้ในหนังสือหลัก
พระพุทธศาสนาว่า

เราต้องการจะทำลงไปตรง ๆ ตามที่มองเห็นอยู่ด้วยปัญญาของตัวเอง โดยไม่ต้องเชื่อ
คนอื่น แม้จะมีคนอื่นมาบอกให้ที่แรก ก็ไม่ได้หมายความว่าต้องเชื่อ เราจะต้องฟังและพิจารณาจน
เห็นจริงว่าเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ แล้วจึงจะเชื่อ และพยายามกระทำให้ปรากฏผลด้วยตนเอง นี่เป็น
ความหมายของพุทธศาสนา ที่แตกต่างกันอยู่ระหว่างศาสนาทั้งหลาย นับจำเดิมตั้งแต่แรกเริ่มมี
ขึ้นมาในโลกจนกระทั่งถึงมีพระพุทธศาสนา^{๘๒}

(๔) พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้แสดงความหมายศรัทธาไว้ว่า

^{๗๙} ดุริยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๒/๔๔๓.

^{๘๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๔๗๐, ๕๒๙.

^{๘๑} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), ประมวลสารคดีธรรม, (กรุงเทพมหานคร : คณะกรรมการอำนวยการงานเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ, ๒๕๓๐), หน้า ๗๐ – ๗๑.

^{๘๒} พระอริยณันทมุนี (พุทธทาส อินทปญฺโญ), อบรมธรรมพุทธทาสภิกขุ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๑๕), หน้า ๒๗๗ – ๒๗๘.

^{๘๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๗ – ๒๗๘.

ควรเป็น ศรัทธา ความเชื่อในทางธรรม เพราะความเชื่อในทางธรรมจะมีความหมายเฉพาะและชัดเจนในวิธีการเชื่อ คือ ความเชื่อในทางธรรมหมายถึง เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ , ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล , ความมั่นใจในความจริง ความดี สิ่งดีงามและในการทำความดี ไม่ลู่ไหลตื่นตูมไปตามลักษณะอาการภายนอก^{๘๔} และว่า

แม้ในพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาแห่งปัญญา แต่ก็ย่อมเห็นได้ชัดว่าศรัทธานี้มีความหมายต่างจากที่เห็นกันทั่วไป คือ เป็นศรัทธาในปัญญา และเป็นศรัทธาเชื่อมปัญญา หรือนำไปสู่ปัญญา ไม่เป็นศรัทธาที่มงาย แต่เป็นศรัทธาที่ทำให้หายมงาย และเป็นสิ่งจำเป็นในตอนต้นๆ ก่อนที่จะบรรลุผลแห่งความสามารถของตนหรือก่อนที่ปัญญาจะบริบูรณ์เท่านั้น

(๕) พระโสภณकुमारภรณ์ (ระแบบ จิตตญาณ) ให้ความหมายและลักษณะของศรัทธาไว้ดังต่อไปนี้ว่า

ศรัทธาของบุคคลนั้นจะต้องมีการสนับสนุนจากปัญญา เพราะศรัทธาที่มากไปจะมงาย ไม่มีเหตุผล ไปเชื่อทรงเจ้าเข้าผี สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ไปนั่งชูดต้นไม้ดูเลขหอยเบอร์กัน เป็นต้น ที่จริงก็ศรัทธา แต่ไม่มีปัญญาเข้าไปกำกับเข้าไปพิจารณา ทำให้หลงทางในการดำเนินชีวิต

(๖) วคิน อินทสระ ได้แสดงศรัทธาที่ประสงคไว้ว่า

ศรัทธาเป็นคุณธรรมที่ต้องการก่อนในเบื้องต้น แต่ต้องเป็นศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญา ปราศจากปัญญาแล้วจะเป็นความมงายไม่ใช่ศรัทธาที่ต้องการในพุทธศาสนา ความมงายมีอยู่ในที่ใด ความเป็นทาสก็มีอยู่ในที่นั้น พุทธศาสนาต้องการให้ชาวพุทธเป็นไท^{๘๕}

(๗) สุภีร์ ทุมทอง ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับศรัทธาไว้ว่า

คุณสมบัติของอุบาสกอุบาสิกาที่ดี ของอริยสาวกเบื้องต้นที่เป็นพระโสดาบันที่ดีล้วนแต่มีศรัทธาเป็นตัวหลัก เป็นตัวเบื้องต้นทั้งนั้น^{๘๖}

จากคำรับรองข้างต้นนี้ ชี้ให้เห็นว่านักปราชญ์ชาวพุทธหลายท่านมีทัศนะเกี่ยวกับเรื่องศรัทธาไปในทิศทางเดียวกันว่าพระพุทธรศาสนามีแนวคิดที่สนับสนุนศรัทธาที่มีเหตุผล มีการเห็นเป็นมูลฐาน มีความมั่นคง และไม่มีใครๆ จะให้หวั่นไหวไปได้ลักษณะศรัทธาที่มีเหตุผลหรือประกอบด้วยเหตุผล ต้องเป็นความเชื่อที่มุ่งตรงต่อตัวความจริง ที่พระพุทธรศาสนาได้แสดงเอาไว้ในหลักสำคัญ ๔ ประการ คือ ศรัทธา ๔ ต่อไปนี้เป็นความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล

^{๘๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๐๒๒.

^{๘๕} วคิน อินทสระ, ชาวพุทธกับวิกฤตศรัทธา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ปัญญา, ๒๕๓๗), คำนำ.

^{๘๖} สุภีร์ ทุมทอง, ศรัทธาที่ถูกต้อง, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์, ๒๕๕๗) , หน้า ๑๓-๑๔ .

๑. ตถาคตโพธิศรัทธา คือเชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า, มั่นใจในองค์พระตถาคตว่าทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ทรงพระคุณทั้ง ๙ ประการ ตรัสธรรมบัญญัติวินัยไว้ด้วยดี ทรงเป็นผู้นำทางที่แสดงให้เห็นว่า มนุษย์คือเราทุกคนนี้ หากได้ฝึกฝนตนด้วยดี ก็สามารถเข้าถึงภูมิธรรมสูงสุด บริสุทธิหลุดพ้นได้ ดังที่พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญไว้เป็นแบบอย่าง^{๘๗}

๒. วิปากศรัทธา คือ เชื่อวิบาก, เชื่อผลของกรรม, เชื่อว่าผลของกรรมมีจริง คือ เชื่อว่ากรรมที่ทำแล้วต้องมีผล และผลต้องมีเหตุผล ผลดีเกิดจากกรรมดี ผลชั่วเกิดจากกรรมชั่ว

๓. กัมมัสสกะตาศรัทธา คือ เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน, เชื่อว่าแต่ละคนเป็นเจ้าของ จะต้องรับผิดชอบเสวยวิบากเป็นไปตามกรรมของตน

๔. กัมมศรัทธา คือ เชื่อกรรม, เชื่อกฎแห่งกรรม, เชื่อว่ากรรมมีอยู่จริง คือ เชื่อว่าเมื่อทำอะไรโดยมีเจตนา คือ จงใจทำทั้งรู้ ย่อมเป็นกรรม คือ เป็นความชั่ว ความดีมีขึ้นในตน เป็นเหตุปัจจัยก่อให้เกิดผลดีผลร้ายสืบเนื่องกันไป การกระทำไม่วางเปล่าและเชื่อว่าผลที่ต้องการจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ มิใช่ด้วยอ้อนวอนหรืออนอนคอยโชค เป็นต้น

ลักษณะศรัทธาทั้ง ๔ ประการนี้ สำคัญคือข้อ ๑ คือเชื่อว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้จริง เพราะตั้งใจศึกษาพระพุทธานุสาสนา จนเกิดความรู้สึกว่าพระธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้เป็นความจริงทุกอย่าง^{๘๘} แสดงลักษณะศรัทธาที่ต้องมุ่งตรงต่อตัวความจริง ไม่ยึดติดทฤษฎี บุคคลหลักการใดๆ แต่เป็นอิสระด้วยปัญญา มุ่งตรงต่อตัวความจริง

ทัศนะของนักปราชญ์ทางศาสนาที่แสดงทัศนะเกี่ยวกับศรัทธาในพระพุทธศาสนาเอาไว้ในทำนองเดียวกันหมดว่าเป็นศรัทธาที่เนื่องด้วยเหตุผล มีปัญหารองรับ เชื่อโดยปัญญา ใช้คู่กับปัญญา ไม่หลับหูหลับตาเชื่อ เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ เชื่อด้วยเหตุและผล เชื่อเพราะยอมรับหลักแห่งเหตุผล ทั้งหมดนี้เท่ากับเป็นคำรับรองและยืนยันว่าศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นศรัทธาแบบญาณสัมปยุต ไม่ใช่แบบญาณวิปยุต

ศรัทธาในพระพุทธศาสนานั้นมีหลายประการโดยชื่อก็จริง แต่โดยอรรถหรือเนื้อหาแล้วหมายถึง ความเชื่อเพียงเท่านั้น แต่ความเชื่อในทางพระพุทธศาสนานั้นมี ๒ อย่าง คือ ศรัทธาแบบมีปัญญากับแบบไม่มีปัญญา

๒) เป็นผู้มีความสุข มีโรคพารน้อย หมายถึง การมีโรคประจำตัวน้อยไม่มีโรคมามากไพเราะในท้องทำหน้าที่ย่อยอาหารสม่ำเสมอ ไม่เย็นเกินไป ไม่ร้อนเกินไป อยู่ระดับปานกลาง เมื่อ

^{๘๗} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๒/๔๔๓.

^{๘๘} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน). ธรรมาภิธาน. พิมพ์ครั้งที่ ๔. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรญาณ, ๒๕๕๐, หน้า ๕๑๑.

ร่างกายไม่มีโรคภัยเบียดเบียน จิตใจนั้นก็ย่อมได้รับความสบาย เพราะถ้าหากมีโรคมาก ย่อมทำให้กังวลกับการรักษาโรค ดังที่พระพุทธองค์ ได้ตรัสถึงการมีโรคน้อยว่า เป็นผู้มีสุขภาพมีโรคเบาพวณน้อย ประกอบด้วยไพเราะสำหรับย่อยอาหารสม่ำเสมอ ไม่เย็นนัก ไม่ร้อนนัก ปานกลาง พอเหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร

๓) เป็นผู้ไม่โอ้อวดไม่มีมารยา หมายถึง การที่ไม่มีมายา ทำตนให้เป็นผู้มีบุคลิกภาพอันเปิดเผยตามความเป็นจริงในพระศาสนาหรือเพื่อนพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลายเป็นผู้มักน้อยสันโดษ ไม่ถือตน ไม่ตีตนเสมอท่าน เมื่อไม่โอ้อวดแล้วบรรดากิเลสย่อมไม่เกิด เพราะการโอ้อวดและมีมารยานี้ ย่อมแสดงถึงภาวะของการไม่ประมาณตนในทางคุณธรรมอันแสดงให้เห็นว่าเป็นผู้ว่ายากและสอนยากและย่อมเป็นเหตุห่างไกลต่อการบรรลุธรรมที่แท้จริง

๔) เป็นผู้ปรารภความเพียร หมายถึง มีความขยันหมั่นเพียร ไม่เกียจคร้าน ไม่ทอดธุระในสิ่งที่ตนเองยังมาไม่ถึง ภิกษุควรคิดเสมอว่าตราบใดที่ตนยังไม่บรรลุประโยชน์ที่ตนออกบวชแล้วก็จะไม่เลิกทำความเพียรไม่ทอดทิ้งธุระในการปฏิบัติธรรม แต่ให้พยายามทำความเพียรต่อไป เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด มีความเข้มแข็งมีความบากบั่นมั่นคง และไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่

๕) เป็นผู้มิปัญญา หมายถึง ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ความเข้าใจ รู้ซึ่งความรู้ทั่วพร้อมอันหมายความว่าความรู้ทั่วถึงเหตุและผล รู้เหตุถึงผล รู้ผลถึงเหตุ ความรอบรู้ในกองสังขารมองเห็นสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามความจริง เรียกว่าปรีชาหยั่งรู้เหตุผล เมื่อมีความรู้ดังกล่าวในสิ่งใดก็ชื่อว่ามิปัญญาในสิ่งนั้น แต่ถ้าเป็นความรู้หลง รู้ผิด คือไม่ใช่เป็นความรู้จริง ก็ไม่เรียกว่าปัญญา ย่อมทำให้บรรลุธรรมได้รวดเร็ว ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ผู้มีปัญญาคือผู้ประกอบด้วยปัญญาเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับ เป็นอริยะชำแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ

๒.๓ ผลที่เกิดขึ้นจากการแสดงโพธิราชกุมารสูตร

หลังจากที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงโพธิราชกุมารสูตรแล้วมีเหตุการณ์สำคัญคือ

๑) เป็นต้นเหตุให้บัญญัติสิกขาบทในเรื่องทรงห้ามเหยียบผืนผ้าขาว

๑.๑ เพื่อมิให้โพธิราชกุมารถือผิด โพธิราชกุมารได้ฟังมาว่า “ผู้ที่กระทำความผิดแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลายแล้วจะได้สิ่งที่ปรารถนาสมใจ” จึงตั้งความปรารถนาว่า “ถ้าเราจะได้บุตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะทรงเหยียบผ้าที่เราปู ถ้าไม่ได้บุตร ก็จะไม่ทรงเหยียบ” แล้วจึงปู พระผู้มีพระภาคดุขณิภาพรำพึงว่า “พระกุมารต้องการอะไรจึงกระทำความผิดมากมาย” ได้ทรงทราบว่ปรารถนาบุตร แต่โพธิราชกุมารจะไม่มีบุตรเพราะผลกรรมที่ตนกับมเหสีกินลูกนกในชาติก่อน จึงไม่ทรงเหยียบผ้า

ถ้าพระผู้มีพระภาคทรงเหยียบผ้าแล้ว ภายหลังโพธิราชกุมารไม่มีบุตร ท่านก็จะถือผิดว่า “ที่ได้ฟังมาว่า ผู้ที่กระทำสักการะแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลายแล้วจะได้สิ่งที่ตนปรารถนา เราเองก็ได้ตั้งความปรารถนากระทำสักการะแล้ว แต่เราไม่ได้บุตร คำที่ฟังมาโมฆะเสียแล้ว เพื่อมิให้โพธิราชกุมารถือผิดอย่างนี้ จึงไม่ทรงเหยียบผ้า

๑.๒ เพื่อมิให้พวกเดียรฉัตรดูหมิ่นว่า สิ่งที่พวกสมณศากยบุตรทำไม่ได้ไม่มี พวกท่านเที่ยวเดินเหยียบผ้าของชาวบ้าน

๑.๓ เพื่อมิให้มนุษย์ทั้งหลายเกิดความรู้สึกที่ไม่ดีในหมู่ภิกษุ ในครั้งพุทธกาล ภิกษุทั้งหลายรู้วาระจิตของผู้อื่น รู้ว่าควรที่จะเหยียบ รู้ว่าไม่ควรที่จะไม่เหยียบ แต่ต่อมา อุบาสยจะอ่อนลง ภิกษุทั้งหลายจะไม่รู้ เมื่อเหยียบผ้าไปแล้ว ถ้าความปรารถนาของเขาสำเร็จ ก็ดีไป ถ้าไม่สำเร็จ พวกภิกษุก็จะคิดว่า “ครั้งก่อน ผู้ที่ตั้งความปรารถนาแล้วทำสักการะแก่ภิกษุสงฆ์แล้ว ย่อมได้สิ่งที่ปรารถนามาบัดนี้ไม่ได้ ครั้งก่อนภิกษุทั้งหลาย คงจะบำเพ็ญข้อปฏิบัติบริบูรณ์ บัดนี้ภิกษุทั้งหลาย คงจะบกพร่องในข้อปฏิบัติ”

ที่ทรงอนุเคราะห์คนรุ่นหลัง ก็คืออนุเคราะห์ภิกษุทั้งหลายและพวกมนุษย์ที่จะเกิดความรู้สึกที่ไม่ดีในภิกษุสงฆ์นั่นเอง^{๘๙}

๒) พระโพธิราชกุมารบรรลุนิเสศ

ทรงแสดงธรรมแก่โพธิราชกุมารสรุปใจความคือ “บุคคลเมื่อรู้ว่าตนเป็นที่รัก ไม่ควรประมาท ควรรักษาตนให้ดีทั้งในสามวัย หรือรักษาให้ได้แม้ในวัยใดวัยหนึ่ง” เมื่อทรงแสดงธรรมจบ โพธิราชกุมารบรรลุนิเสศ^{๙๐} โดยพระพุทธองค์ทรงตรัสเล่าถึงเหตุการณ์ก่อนที่พระองค์จะตรัสรู้แก่โพธิราชกุมารให้ได้รับฟัง

๒.๔ สรุปท้ายบท

จากการศึกษาหลักธรรมในโพธิราชกุมารสูตร บทนี้มีเนื้อหาและหลักธรรมที่สำคัญคือ พระพุทธเจ้าทรงอธิบายว่าการบรรลุธรรมไม่ใช่ด้วยการปฏิบัติที่คละด้วยความทุกข์เท่านั้น แต่การบรรลุธรรมสามารถเป็นไปได้ด้วยการปฏิบัติด้วยความสุข จากนั้น พระองค์จึงตรัสเล่าว่าพระองค์ได้แสวงหาธรรมแห่งความสุขและสันติโดยยึดหลักหนทางสายกลางหรือ มัชฌิมาปฏิปทา คือทรงปฏิบัติธรรมโดยไม่ยึดติดกับทางสุดโต่งด้านหนึ่งคือ ในกามสุขลลิกานุโยคคือการหาความสุขทางใจ การหาความพึงพอใจที่เป็นความพัวพันอยู่ในกามคุณ ๕ และเห็นว่าการทรมานตนเอง ทำร่างกาย

^{๘๙} ดูรายละเอียดในวิ.อ. ๓/๒๖๘/๓๑๒, สารตถ.ฎีกา ๓/๒๖๘/๔๖๔-๔๖๕

^{๙๐} ดูรายละเอียดในขุ.ขุ.อ.๖ (ไทย)๔๒/๑/๒/๓.

ให้ลำบาก ด้วยวิธีต่าง ๆ มีการอดอาหารเป็นต้น เป็นหนทางการปฏิบัติธรรมที่เรียกว่า
อตฺตกิลมณญโยค ทางสุดโต่งทั้งสองคือการปฏิบัติที่ตึงเกินไปและหย่อนยานเกินไป

จากนั้นทรงเสนอข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลางในการประพฤติปฏิบัติ คือ
มัชฌิมาปฏิปทาได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ หลักธรรมที่ปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมด้วยความสุข และ
ดำเนินการปฏิบัติทั้งสมถะและวิปัสสนาจนบรรลุสมบัติ ๘ วิชชา ๓ ซึ่งเป็นการแสวงหาหนทาง
บรรลุถึงพระนิพพานและสันติสุขที่แท้จริงด้วยเหตุที่พระองค์ทรงรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ประการนี้ตาม
ความเป็นจริงคือหลัก ทุกขอริยสัจ สมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา
อริยสัจจึงเป็นเหตุให้พระพุทธองค์ตรัสรู้ ในหลักปฏิจจนสมุปบาท ซึ่งการพระพุทธองค์ทรงตรัสเล่า
พุทธประวัติให้กับพระโพธิราชกุมารรับฟังนับเป็นพุทธประวัติจากพระโอษฐ์ที่มีความสำคัญต่อ
การศึกษาพระพุทธศาสนาเพราะประวัติของพระบรมศาสดานับเป็นสิ่งสำคัญที่ศาสนิกชนต้องรู้และ
ควรศึกษาเพื่อนำมาเป็นแบบอย่างและทำให้เกิดอนุสติถึงพระพุทธเจ้า และนอกจากนั้นยังทำให้
เกิดความมั่นใจในการปฏิบัติธรรมมากยิ่งขึ้น